Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканыя политилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 108 (15546) ◆ 1995 чылдын июнь 9, пятница ◆ Ат салган шагы 22.00 ⇄ Садар өртээ 400 рубль.

ЧАЗАК ТЕЛЕГРАММАЗЫ

Москва. 1995 чылдың июнь 7.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка.

Россия Федерациязының хүнү-биле чүректің ханызындан байырывысты хүлээп ап көрүңер, Шериг-оол Дизижикович.

Быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, Россияның чаагай чоруу дээш күш-ажылга чедишкиннерни Силерге күзедивис.

Федерация Чөвүлелинің Даргазы В. ШУМЕЙКО.

Чагытайда халапка хамаарыштыр

ШУПТУ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Тыва Республиканың Президентизи Красноярск чорааш, июнь 7-де ээп келген дораан, Чазак кежигүннериннің хуралын эрттирген.

Анаа Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар штавының начальниги полковник В. И. Колмыковтуң медээзин дыннаан. Июнь 4-те, воскресеньеде, 9 шак үезинде Чагытай хөлдүн кырынга шуурган хат болганының түнелинде, анаа хемелиг балыктап турган кижилерниң хемелерин андара каккан. Олар колдуунда-ла Кызылдың, Бай-Хаактың, Балгазынның болгаш аңаа чоок суурларның чурттакчылары болган. Күштүг шуурган хат каш-ла минута иштинде хөлдүн кырын арыглап каан, кижилер соок сугга дүжүп өлген, чүгле куруг хемелер салдан турган.

Бо коргунчуг халаптың соон дарый аңаа балыктап турган балыкчылар, ол ышкаш Кызылдан, Бай-Хаактан келген күштер, ИХЯ-ның төлээлери, бичии хемчээлиг суднолар инспекциязының ажылдакчылары сугга дүшкеннерни дилеп, уштур ажылдарны эгелээн.

Хирлиг суттан кижилерниң амы-тынын камгалап алыры болдунмаан. Бөгүнге чедир сугга дүжүп өлген 6 кижини үжүлган, оларны төрелдери танаан.

Хөлге турган 12 хемеге адак-ла дизе, 12 кижи турып болур, оон туржук бир хемеге ийи балыкчы-даа турып болур. Сан талазы-биле алырга оон хөй кижи сугга дүшкен магат чок.

Бо хүннерде сугга дүшкеннерни дилээри-биле Чазак Баштыңнының оралакчызы В. Б. Кара-Сал баштаан комиссия хөлде ажылдап турар. Моторлуг 7 хеме, сугже кирер 4 кижи, өске-даа албаннар ажылдап турар.

Ш. Д. Ооржак бо халап талазы-биле медээни дыннааш, бо таварылганы республикага улуг халап деп санаан болгаш айыылга таварышкан кижилерниң өг-бүлелеринге, төрелдериннге материалдыг дузаламчы көргүзер акша-төгеритки Чазактан бээрин шиитпирлээн.

Тыва Республиканың Чазаа Чагытай хөлге дүшкен кижилерни дилеп тывары-биле дуза көргүзерин Красноярск крайның болгаш Хакасия Республиканың эрге-чагыргаларындан дилээн.

Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорайны тавараан улуг хатшуурганның талазы-биле медээни дыннаан.

Июнь 6-да түс чернии-биле 17 шак үезинде канчаар-даа аажок улуг хат келген. Оон түннелинде хөй-хөй түүглар, бажыннар дээвиирлери, харылзаа шугумнары, радио болгаш электри дамчыдар шугумнар үрелген, ногаан үүштерниң будуктары, уннары сынган, чамдык таварылгаларда автотранспорт, хөй чагылар үрелгилээн. Ылангыя хоорайжыларның огородтары, дачалары качыгдаан, өрттүң элээн каш олаглары өскээн.

Тываның электри четкилериннің дыңнатканын үзүгаар алырга, хат-шуурганның чедирген когаралы 3 миллиард рубль хире бооп турар. Шагаан-Арыг хоорайга чедирген каража ам дээрезинде 106 миллион рубль болган. Автомашиналарга кывар-чаар материалдар бээр черлерде байдал нарын. Хөй-хөй бажыннарда чырык өшкен. Чырык чогундан Ак-Довуракта болбаазырадылга фабриказы ажылын доктааткан.

Бо таварылганың соонда Кызыл хоорай чагыргазы катап тургузар ажылдарны эгелээн, хоорайны аштап-арыглап турар. Эмнелге албан черлериндe, бажыннарда чырыктарны кывыскан, кол кудумчуларны аштаан, өске-даа хемчеглерни алган.

Корум-чуруму тудары-биле амгы үеде ТР-ниң Президентизиниң, Чазааның Администрациязының удуртукчузу, Күруне секретары В. С. Онуроол баштаан Чазак комиссиязын тургускан. Катап тургузар ажылдарның планнарын тургускан. Кылыр ажылдарже чогуур күштерни мобилизастаан, четпестерни чайладып турар.

Чылыг хүннер эгелээнин-биле холбаштыр Енисейге, ылангыя кожуннар девискээрлериндe бичежек хемнерге үерлээшкин болуру чайлаш чок апарган. Ынчангаш Чазак кежигүннериндeн комиссияны база тургускан, олар үерлээшкинни чайладырының хемчеглерин алыры-биле кожуннарже аттаныпкан.

Республиканың девискээринге болган халаптарның уржуктарын чайладыры-биле бүгү таланың дузаламчызын көргүзерин дилээн телеграмманы республиканың Чазааның өмүнээзинден Россия Федерациязының Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызынче чоруткан.

Хурал эрткен соонда Президент Ш. Д. Ооржак болгаш В. Б. Кара-Сал Чагытай хөлде чеде берген болгаш балыкчылар болгаш өске-даа албанның кижилери-биле ужурашкан. Шериг-оол Дизижикович Чагытай хөлге болган халапка холбаштыр, ханы хараадаашкынны бодунун болгаш Чазактың өмүнээзинден илергейлээн. Өлген кижилериңе өг-бүлелеринге, төрелдериңе бүгү таланың дузаламчызын Чазактың талазындан көргүзер деп илергейлээн.

Чагытайда дилеп-тывар ажылдар үргүлчүлеп турар.

Виктор КАРА-САЛ.

Республиканың хову, шөлдеринде

ЧАМДЫК ЧЫЛДАГААННАР УЖУН

Бо Хаван чылының чазы кончуг дошкун бооп тур. Оны хүн бүрү көрүп тур бис. Мынчага чедир чылыг хүннер дыка эвээш болуп келди. Агаар-бойдустун шак ындыг хат-кавыскылыг, соок байдалы часкы хову ажылдарын чогуур үезинде чорударынга дыка шаптыктыг болган. Ынчангаш республиканың колхозтары, совхозтары, коллективтиг ажыл-агыйлары тараа культураларының үрезинин-даа чажарын, ногаа болгаш картофель-даа олуртурун, чаңгыс болгаш хөй чылдыг сигеннерни-даа тарып алырын элээн озалдаткан. Элээн хөй ажыл-агыйлар часкы чер ажылын ам-даа дооспайн турарлар.

Часкы хову ажылдарының саадай бергенинде өске чылдагааннар база бар. Эрткен чылын кывар-чаар материалдарны чогуур үезинде тыптынып, курлап албаанындан барык-ла кожуун бүрүзүнге элээн каш ажыл-агыйлар чайгы чер андарылгазын чоруттайн барганнар. Ынчангаш бо чазын ол ажылды удур кылып турар. Ындыг байдалдың түнелинде тараа культураларының үрезинин чажары озалдай берген. Оон кадында бо чылын часкы хову ажылдарынга чамдык колхозтар, совхозтар белеткел чок кирген, оларның удуртукчулары, кол специалистери ажылды эки организастап шыдаваан. Сөөлгү үеде долузу-биле шиитпирлеттинмейн баар айтырыг — кывар-чаар материалдар, артык кезектер апарган. Бо дугайты шуут-ла хсочурап бар чыдыр бис. Мында бир кол чылдагаан ажыл-агыйларда ол үүлдерни садып алыр акша чок болуп турары. Амгы үеде акша чокта кандыг-даа ажылды будүрүп алыры болдунмас деп чүве ол ышкажыл.

Шак ындыг бергелерге таваржып-даа турар болзувусса, тараанын ажыын, үнезин билир көдээ ишчилер, ылангыя механизатор кадрлар сеткил човаан чери дедир эгидин бээрин ыяк билир болгаш кызымак, чүткүлдүг, даартагы хүнге бүзүрелдиг ажылдап турарлар дээр болзумза борта частырыг кылбас мен. Шынап-ла, ай-айы хамаанчок, чыл-даа дургузунда акша дээр саазын холга тутпаан хирезинде ажыл-агыйы дээш, ажы-төлү дээш хүлээнген ажылынга күжүн, дерин харамнанмайн өргүп чоруур кижилерни кожуун бүрүзүнден, ажыл-агый санындан хөйү-биле адап болур.

Чогум-на шак ындыг механизаторларның ачы-авыралында чамдык кожууннарның ажыл-агыйлары тараа культураларын чаштырар чымыштыг ижин ам доозун алган. Олар болза, чижээ, «Искра», «Тыва», «Шеми», «Революцияның чалбыыжы» ышкаш коллективтиг бүдүрүлгелер-дир. Ылангыя бо чазын Кызыл кожуунның тараажылары эрестиг ажылдааннар. Кожуун 13790 гектар черге тараа үрезини чаштырар даалгазын күүселип алган. А ниити республика бо хүннерге чедир, тодаргайлаарга, июнь 6-га дээр 100139 гектар черде кызыл-тас үрезинин чашкан. Ол ниити шөлдүң 74 хуузу болуп турар. Ынчаарга ону эрткен чылдын бо үезин-биле деннээрге оон 20 хүү эвээш. Ындыг болганда, тараа чаштырылгазы ам-даа уламчылаар апаардыр.

Ам ниити республикада байдалды элээн тодарады аарак тайылбырлап көрейн. Бо чылын көдээ ажыл-агый культуралары 206,8 мүн гектар шөлдү эвээр. Ол дээрге эрткен чылдыындан 2,7 мүн гектар хөй болуп турары ол. Оортан тараа культуралары ниити шөлдүң барык-ла 65 хүү хирезинге тарыттынар. Бо культураларны бо чылын 140 мүн гектар черге чаштырар бис. Ынчап кээрде ол чурагай эрткен чылдыындан 3,7 мүн гектар хөй бслур. Ынчаарга күзүн ажаап алыр дүжүдүвүстүн хемчээли базала эвээш болур. Бир гектардан-на тараа культураларын 9,7 центнерни алыр деп бодап турар бис. Бир эвес ол сорулгавыс күүсеттинде бээр чүве болза, күзүн ниитизи-биле 126 мүн тонна тарааны ажаап аптар бис. Оортан ажык-кончаа алырының планын езугаар 26 мүн тонна тарааны девискээр фондузунга садар бис.

Аъш-чемге ажыглаар тарааны курлап алыр сорулга-биле Сүт-Хөл, Улуг-Хем база Чеди-Хөл кожууннар тараа культураларының тарылга шөлдерин эрткен чылдыындан улгаттырган. А кывар-чаар материалдарга, артык кезектерге өртектерниң улгадын турарын барымдаалаашы, оон ынай оларны тыптынып алыры үзүктели бээрин өөренип көргеш, Бай-Тайга болгаш Бии-Хем кожууннар тараа аймаанын үрезинин чажар шөлдерин эрткен чылдыындан кызыып алгылаан.

Бо чылын 70 мүн гектар хире черге мал чемни культураларын тарыыр. Мында өзүлде эрткен чылдыынга деннээрге 5 мүн гектар. Ынчалза-даа Бии-Хем биле Чеди-Хөл кожууннарның ажыл-агыйлары ол культураларны тарыыр шөлдерининң хемчээлин дыка-ла эвээжедип алгылаан. Эрткен чылын республиканың колхозтары, совхозтары 983 гектар черге картофель олурткан. Бо чылын оон 90 га эвээжээр. Га бүрүзүнден-не 78 центнер дүжүттү алыры көрдүнген. А күзүн ниити шөлдүң 7 мүн тонна хире картофельди ажаап алыр. Оортан 1,3 мүн тонна садар деп шиитпирлээн.

Акша-төгерикке чегей бо үеде бистің аъш-чемиристи ногаа аймаа байдыып турар болгай. Ынчангаш ону базала ажыл-агый бүрүзүнге өстүрүп алыры көрдүнүп турар. Ол культура ниитизи-биле республикага 249 гектар шөлдү эвээр. Ынчалза-даа ол эрткен чылдыындан 49 гектар эвээш болур. Бир эвес бо культураның дүжүткүрү гектардан-на 113 центнер чеде бээр болза, ниити чылда 2,8 мүн тонна чеде бээр. Ынча дүжүт бистің чемиске дыка-ла хөй немере болуру чугаажок. Ынчалза-даа ногаа аймаан олуртур шөлдериннің хемчээлиниң эвээжел турарының бир чылдагааны болза, ону садып, саарып алырының рыногу чок болуп турары. Шак ындыг байдалга турган республиканың ажыл-агыйлары өстүрүп алганы продукциязын чогуур үезинде өртек-үнеге чедирип шыдавайн турар. Бирээде ындыг. А ийиде, ногаа аймаан өстүрүп алырда, хол-биле кылыр ажылдарның көвүдей бээри. Ынчангаш ол бистің республикада бир берге адыр бооп артып калган.

Кывар-чаар материалдар садып, тып алыры амгы үеде эн берге айтырыгларның бирээзи болуп артпышаанын үстүнде чугаалаан мен. Чогумна оон хайы-биле бо чазын республиканың ажыл-агыйлары хову-шөлдерже чангыс тонна-даа органиктиг чемишчидилге сөөртүп үндүрбээн. Бир эвес сезен чылдарның төнчүзүнге чедир бистің республикага тараа аймаан хораннаар ажыл элээн организастыг чоруп турган болза, рынноктун бо ырмасынчыг үезинде ол талазы-биле ажыл чоорту чавырлып бады барган. Ылангыя бо чылын бистер 34 мүн тонна үрезинин хораннап алыр турган бис. Ынчалза-даа ол чүгле 10935 тоннага боттанган.

Часкы хову ажылдары эгелээр мурнунда шык базырыышкыны деп бир чугула ажыл бар. Мында база улуг хожудаашкын туруп турар. Ажыл-агыйлар чүгле 34 мүн гектар черниң шыгын базырган. Бо чурагай эрткен чылдың бо үези-биле дениээрге оон 21,4 мүн гектар эвээш болуп турар.

Ам чамдык кожууннарда тараа үрезининин чаштырылгазы кандыг болуп турарын көрээлинер. Июнь 6-да медээ ёзугаар алырга, Тес-Хем кожуунның тараажылары шалыпкын темп-биле ажылдап турар. Олар 2330 гектар шөлде үрезин чашкан. Күүселде 85 хуу чеде берген. Тараа чажылгазың байтайгажылар доозарыныц кырында келген. Олар барык-ла ону 88 хууга күүселип алган. Сүт-Хөл кожуунның механизаторлары 3 мүн гектар шөлде үрезин чашкан. Ам. 625 гектарга чажары арткан. Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик ышкаш мун-мун гектар шөлдерлиг кожууннарда байдал база-ла багай эвес. Бир эвес аяс, каан хүннер улажы бээр болза, олар чажылданы чоокку хүннерде доозуптарының аргазы бар. Маңаа ажыл-агыйжы эвес байдалын көргүзүп, организаст чок, шүшпен ёзубиле ажылын уламылап турар кожууннарны база адап кагза эки боор. Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Эрзин кожууннар оларнын санынга кирер. Олар тараа үрезини чажып алырының хемчээлин 61-64 хуу күүсеткилээн. Бир элдеп чүве бар. Чүл дээрге Чаа-Хөл болгаш Чеди-Хөл кожууннар чагыргаларының көдээ ажыл-агый эргелелдериндe бо хүннерде кол агрономнар чок болуп турар. Оларны кызырып каапкан. А оларның хүлээлгезин эргелел начальниктери холга алган. Чаңгыс кижи ийи дужаал эвээл ажылдаарга бергедей бээри билдингир. Мону өскээр көрзе чогуур.

Александр ХОВАЛЫГ.
ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының үнүш килдизиниң начальниги.

АРБЫДАТКАН

Таңды кожуунда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң тараажылары чажылдаже май 15-те организастыг киргеш, 10 иштинде тараа культураларының чажылдазын дооскан. Бо чылын олар тараа культураларының шөлүн 1104 гага улгаттырган. Чүге дээрге, моон мурнунда кызыл-тас тарывайн турган. Ажыл-агыйның мал чеми белеткээр үш дугаар бригадазы бо чазын кызыл-тасты чашкан. Тодаргайлааарга, ол 7068 гектарны эвээн.

Эрткен чылын тавычалай кестирип каан кызыл-тас хар аңаанга барган. Барык-ла 1100 га шөлден ол кызыл-тасты эрткен айда ажаап алган. Дүжүду багай эвес болган. Бир гектардан-на 15,4 центнерни ап, ниитизи-биле 1700 тоннаны шыгжаан. Хар аңаанга чытса-даа үрелбээн кызыл-тас эвээш эвес орулганы кинрер апаар.

Омак СОРЖАК.

ДҮЖҮТТҮҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Бистің республиканың колхозтарының, совхозтарының хову-шөлдериндe суттаттыг шөлдер бир кол черни эвээн, элбек дужут өстүрүп алырының «эвээн» болу берген. Черни андарар мурнунда сугну чөп ажыглаарын, суттатчыларның ажылын таарымчалыг кылдыр организастаарын хөй-хөй ажыл-агыйлар чедип алгылаан. Бо чазын шак ындыг суттарылганы республикага ниитизи-биле 5350 гектар черге чоруткан.

Бистің корр.

Янзы-бүрү медээлер

ЯПОНИЯДАН АЧЫ-БУЯН

Японияның Кызыл Ай организациязы Тыва Республиканың Уруглар фондузунун адынга ачы-буян белек-селээн чоруткан. Ында колдуу эн-не ховар дээн эм-таң аймаа. Ону аарыг-аржык уругларга чедиштирери-биле фондунун ажылдакчылары улуг ажылды кылып чорудып турар.

Делегейниң уруглар камгалалының хүнүнде Тыва Республиканың Уруглар фондузунун даргаазы Сара Монгушовна Ооржак уруглардың республика эмнелгелеринге, уругларның өкпе аарыглар диспансеринге, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге, уругларны чыттырып эмнедип салбырларга барып, эмнедип турар уруглар-биле болгаш эмчилер-биле ажык чугааны кылган.

Байырлал хүнүнде Уруглар фондузунун ажылдакчылары уругларга «Сникерс» конфеталарны болгаш эмнедип чыдар салбыр бүрүзүнге эм-таң аймаан белекке берген. Уруглар боттарының талазындан аалчыларына концертти үндүрүп берген.

ЖЕНЕВАЖЕ ЧАЛААН

Кызылга уругларның «Хараачыгайлар» чадаг-терге клуву ажыктынга-ла үш чыл четкен. Оларның Тываның иштинде барбаан булуну чок деп болур. Клубтун удуртукчулары Оюн-оол Сат биле Владимир Амыр. Тывага чадаг-терге спортун сайзырадыр дээш даштыкы чурттар-биле быжыг харылзаны тудуп турар.

Делегейниң үндезин чоннарының техниктиг хурал-декадазы база үндезин чоннарының ажылчын болүүнүн 13-ку сессиязы июль 20-тен 28-ке чедир Швейцариянын Женева хоорайга болуп эртер. Үндезин чоннарның ажылчын болүүнүн секретары Джулиан Бюргер «Хараачыгайлар» клубтун удуртукчуларының дилээн езугаар Женеваже, хурал-декадага киржиринче чалаан.

Бистің чаңгыс чер-чурттуг чадаг-тергежилеривис Львов хоорайдан кызыгаарга чедир автобус-биле чораaш, Швейцариянын кызыгаарындан Женевага чедир чадаг-тергелиг аян-чорук кылыр.

Светлана МОНГУШ.

КОГАРААННАРГА ДУЗА КЫЛДЫР

Министр Сергей Шойгуга удуртқан амгы хүннерде Сахалинде Нефтегорск хоорайда ажылдап турар РФ-тің Онза байдалдар талазы-биле яамызының оперативтиг болуу чер шимчээшкининден когараан кижилерге дуза кылдыр боттарының бир хүн ажылдаан акшазын дуза чедиреринин фондузунун агар санынче шилчидер деп шиитпирлээн. Оларның ол бүянныг сеткилин ТР-ниң хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле штавының ажылдакчылары чүүлдүргүзүнүп деткээн.

Бо коллективтиң кежигүннери Нефтегорск хоорайже 1 миллион 416 мүн рубльди шилчиткен. Бир эвес Тывадан оон өске коллективтер болгаш хүү кижилер ынаар акша шилчидер дээр болза, дараазында адресче чоруулар: **31132339 РКЦ Госбанка г. Южно-Сахалинск МФО 277004 Администрация Сахалинской области. Валюта шилчидер дээн болза — Соцбанк Южно-Сахалинска кор/счет 081204, получатель: Тихоокеанский внешторгбанк счет 76701/001.**

(Бистің корр.).

Чер шимчээшкининден когараан улуска дуза чедиреринге Тываның Национал банкызының ГРКП-зинде агар сан ажыттынган. Оон номери 142648 МФО 264006.

ӨЙ-ШААНДА САЙГАРГАН

Сүге-Маадыр Шорсович Сиирик 15 чыл иштинде мал эмчилээш, сөөлгү 4 чылда бригадирлеп келген. Кооператив кежигүннериниң ажыл, амыдыралын чырыткан чагаазын ол чоруткан.

Үш дугаар хойжу бригада кооператив болуп алган ажылдап турар. Бисте 11 кодан хой, оон иштинде төрүүр 6 кодан хой бар. Төрүүр 4000 ажыг хойнуң оолдаашкыны адакталган.

Мурнакчы малчын Батрикеев Санчат төрүүр чүс хойдан-на 100 хураганны камгалап ап, ажыл-агыйда, кожуунда-даа эки көргүзүглүг хойжуларның санында кирген. Ол ышкаш аныяк кадарчы Артур 100 хойдан 80 хураган камгалап ап турарынга кооператив кежигүннери чоргаарланып турар. Аныяк-даа бол, черле кызымаккай кижи чүве. Кооператив ортумаа-биле төрүүр 100 хойдан-на 75 хураганны камгалап алган. Малчыннарывыс Хараалыг-Хемде сонгу, башкы Даг-Дөзүнге чайлаглаар.

Мурнувуста кылыр ужурлуг ажыл-ла хөй. Хой кыргылдазы, чуулда, чайгы үеде олар-белчиирни солуп тургаш, мал семиртилгезин эки чорудуп алыр-ла болза, мал кандыгдаа кышты хүр ажар. Бо чазын агаар-бойдус кончуг шиирин-дир. Оон уламындан хой кыргылдазы саадаар, чайлаглаашкын орайтаар деп барды.

Акша-шалың айтырыы берге-дир. Далган, тарааны, аъш-чемни малчыннарга чедирип, үлеп берип турар, оозу-ла мун-не чүгээр. Туда акша херек деп негээр-дир. Оларның оозу-ла чөптүг айтырыг. Ам кыргып алыр дүгүвүстү өйшаанда садып, саарып тургаш, бир деңгерлип, акшаланыып болурунун аргазы бардыр.

Сүге-Маадыр СИИРИК.
Берт-Даг суур.

ЯК-42 УЖУДУП ЭГЕЛЭЭН

Июнь 10-ден эгелеп ЯК-42 самолет Кызыл — Омск — Москва маршрут-биле неделяда бир катап ужудуп эгелээр. Самолет Кызылдан воскресеньеде 17.00 шакта (тус чернии-биле) ужудуп үнер, Москвага 21.20 шакта (Москва шагы) чедер. Кызыл — Омск аразынга билет өртээ — 400 мүн рубль, Кызыл—Москва аразынга — 690 мүн рубль.

Рынок болгаш экономика

САЛЫМ-ХУУЗУ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Рынок экономиказының кадыг хоойлузуп эрги езу-биле ажылдап турар будүрүлгелер херекке албайн барганындан хоозураң турар апарганнар. Оларның бирээзинге Чадаананың сүт заводун хамаарыштырып болур. Бо завод хоозураарының кырында келген. Чүге ынчан барганыл?

Сөөлгү үеде заводка колхоз, совхозтар сүт сатпайн барганнар. Сүт чокта заводка чүнү болбаазырадыр боор? Кышкы үеде кылыр ажыл чогундан заводтун ажылчынарын узун хуусаалыг, толевир чок шөлээже үндүреринге безин четкен. А ажыл-агыйларының сүт-бараан фермалары будүрген эвээш-биче сүдүн туда акшага өскээр сайгарын ап эгелей берген-нер. Заводка олар сүдүн дужаарга-даа, өртек-үнезин эвээш, өй-шаанда төлевес болганы-биле сүт дужаарын соксаткапының база бир чылдагааны ында болган. Социализм үезинде ышкаш чүвен кайда боор. Ынчан сүт заводунга амыр-ла турган. Колхоз, совхозтар план күүседир дээш бар-чок сүдүн хүнүн-не манаа эккеп дужаар. Бичии-ле ажыксый берген сүттү хүлээп албас — далдан каантар турган болгай. Кажан ажыл-агыйлар будүрген сүдүн каяа, кымга садып-саарарын боттары билир апарган үеде сүт заводунун бир ыяны ажылдаарын үе негей берген.

Эрткен чылга чедир завод мун-не шору, ишти тыныг ажылдап келген. Чыл иштинде 20 тонна ак саржагны, 800 килограмм сметананы болгаш 1,5 тонна творогту будүрген. Оон соонда заводту коллектив кежигүннери хуужудун алганнар. Оон база эки чүве үнмейн, харын-даа дорайтай берген. Моон мурнунда завод иштинге кондитер кылыглары будүрер цех ажылдап турган. Ам ол база дүшкен. Заводка хереглээр ужурлуг акшалар өскээр чарыттына берген. Ол акшаларны албаан, чарываан-на кижи чок деп болур. Шемиде безин ГАЗ-53 маркалыг ийи чаа машинаны хуу кижилер эдилеп чорун турарлар. Ол машиналарны садып алырынга үндүрген акшалар заводка боогүнге чедир эгиттинмээнин элдеп. А заводтун бо хүннерде ол хирезинде сүт сөөртүр машиназы чок болуп турар. Заводтун эт-херекселин, өнчү-хөренгизин мынчаар самчыгдап, тотчеглээрге кайын боор.

Ам канчаарыл, канчап чурттаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Бо айтырыгга харыылаары-биле, ону шиитпирлээри-биле коллективтиг кежигүннери 4 катап хуралдаан. Чүгле ол хуралдардан түннел үнмейн барын турары-ла хомуданчыг болбайн канчаар. Сөөлгү болган хуралга заводту акционер ниитилелче киирерин дугурушканнар. Хуралга республиканың бо талазы-биле департамент даргазы П. С. Кара-Сал, кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги С. К. Ондар, муниципалитет өнчү комитединиң даргазы С. М. Сагаан олурушкан. Бо даргалар заводту акционер ниитилелче киирерин деткип, хоозуралдан үнеринин чаңгыс-ла оруу ол дишкеннер. Коллектив аңаа катыш, акционер ниитилелге киреринин белеткел ажылдарын дарый кылырын дугурушкан. Сүт будүрүкчүлери-биле (колхоз, совхозтар, араттар) керээлерин дүрген чарар болганнар. Суму бүрүзүнге араттардан сүттү чыыр, оларның-биле санажырының механизмин баш удур ажылдап кылыр. Автотранспорт (сүт чыыр машина), бидончар садын алырының айтырының баш удур шиитпирлеп алыры чугула апарган. Дарый хөделбес болза, сүт будүреринин сезону шагда-ла эгелээн, ам база сүт чок артарыныц кырында келген.

Оон-биле чергелештир завод эргижирээн. Ынчангаш аңаа капитал септелгени чорудары чугула апарган. Заводтун директору Чамыян Дилгижек Чадаананың «Ус-Куш» биче будүрүлгези-биле заводка септелге ажылдары чорудар дугайында керээни чарып алган. Ол будүрүлге 14 миллион 500 мүн рубль түннүг септелге ажылдарын кылган. Кылырын кылгаш төнчүзүнге чедирбейн барган. Заводтун дээвиирин (крышазын) шифер-биле дуглаар керээни «Шайлаарак» биче будүрүлге-биле чарган. Ол будүрүлгениң тудугжулары керээде ажылын чедир кылбайн, ара каапканнар. Ол ажылга кердүнген 34 миллион 560 мүн рубль ажыл доозулбайн чыдырда-ла долузуби-ле тудугжуларга берипкен. Акшаны ап алгаш, ам немей алыр акша чогун билгеш, «Шайлаарактың» тудугжулары ажылын ара каапканнары ол.

Заводка сүт садын алыры-биле үстүкү органнар 300 миллион акшаны чөөлиге берген. Бо акшаны хумагалап, кончуг шын ажыглаар турган. Ындыг амыр чүве кайда турар боор. Колхоз, совхоз директорлары заводта акша келгенин билип алгаш, ону ушта соп алыр чыгыы кыныын турган, хой сүттү май айга чедир дужаар болуп аазаан чыткаш, заводтун агар санындан ол акшаны баш, удур-ла ушта шаан алганнар. Бо хүннерде оларның заводка хөй сүт садар дугайында аазаашкыннарындан чүү-даа үнмезин костүп келген. Бир ажыл-агый хүнде чүгле 2-1 билон сүт дужаарга, завод оон кандыг продукция будүрер боор.

Заводтун удуртукчуларының сайгарын, саарын билбезин бо чижектен-не көрүп болур ышкажыл. Акша-төгерик чок улус ам та канчан ажылдаарлар, акционер ниитилелге кирип-даа алырга, сүт будүрүкчүлеринге оларның саткан продукциязының ортээн чүүп-биле төлээрил? Бут кырынга турун алырда херек акшаны кымдан дилеп алырыл? Бо акша чок/ үеде ол дыка нарын айтырыг болуп турар. Оларда ам чаңгыс-ла идегел арткан. Колээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадырының ажылын удуртур департаментинин даргазы П. С. Кара-Сал заводка акшаны дузалаптар чадаваын чугаа аразында медеглепкенин олар дыңнаан-на болгайлар. Акшаны чээн ап болур-ла ыйнаан, ынчалаадаа үстүнде бижээним 300 миллион хой чээлиг акшазын та канчан дедир толээр улус. Чээлиниң хуузу база хой, а төлээр хуусаазы кыска болгай. Оон кырынга ам немей база чээли алыр болза, ону толеп чадаан, завод ылап-ла хоозурай бербес ирги бе деп айтырыг шын болур ужурлуг. Мындыг болганда заводтун директору Д. Чамыян ажылының аргаметодун рынок экономиказының хоойлузунун негелдезинге дүүштүр заводтун салым-хуузу эде шиитпирлеттинер. Сагыныгыр, тывыныгыр болуп, олутпайлавайн, дүп-хүн чокка амыр-дыжын бодавайн ажылдап, сүт будүрүкчүлеринбиле быжыг харылзааны тудуп алырын чедип алза, ынчан Чадаананың сүт заводу хоозуралга таварышпайн баары чадавас. Оон ам салым-хуузу заводтун директору Д. М. Чамыянның канчаар ажылдаарындан кончуглa хамаарыкыр.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Дээди Хурал 1995 чылдың май 17-де дагын катап хүлээп алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа

Тыва Республиканын Чазаа Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш шинтпирлекчи дээди органы бооп турар болгаш Тыва Республиканын Президентизинин удуртулгазы-биле ажылдаар.

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизинин мурнунга, а ол ышкаш Дээди Хуралдың мурнунга харысалгалыг болгаш отчет бээр.

Тыва Республиканың Чазаа күрүнеиин эргелеп башкарылга органнарының системазын удуртуп баштап турар, Тыва Республиканын эргелелинге Тыва Республиканын Конституциязы-биле база Тыва Республиканын хоойлулары-биле хамаарыштырган айтырыгларны шинтпирлээр бүрүн эргелиг,

Тыва Республиканың Чазаа Дээди Хуралга хоойлужудулга саналдап киирер эргелиг.

2 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын ажыл-чорудулгазының кол-кол принциптери

Тыва Республиканын Чазаа бодунун ажыл-чорудулгазын хоойлужудулганын, эрге-чагыргаларны хуваажып үлеринин, ажык-чарлыг болгаш ниити демниг чоруктун принциптеринге боттандырып турар.

Тыва Республиканын Чазаа, Тыва Республиканын Конституциязынга, Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканын база Россия Федерациязының хоойлуларынга, Дээди Хуралдың доктаалдарынга, Тыва Республиканын Президентизинин база Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарынга болгаш айтыышкынларынга, Россия Федерациязының Чазаанын доктаалдарынга база айтыышкынларынга үндезилеп, оларны күүседиринде ажылдап турар.

3 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын Россия Федерациязының Чазаа-биле хамаарыштыглары

Тыва Республиканын Чазаа бодунун харылаар айтырыгларынын чергези-биле база Тыва Республика биле Россия Федерациязының Чазаа-биле дем каттыштырын ажылдаар.,

Тыва Республиканын Чазаа Россия Федерациязының эргелелинде база Тыва Республика-биле кады эргелелинде айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының Чазаанын хүлээп алган шинтпирлерининн күүселдезинин дугайында информацияны аная киирер.

4 чүүл. Тыва Республиканын Чазаа биле Дээди Хуралдың бот-боттарының аразында харылзаалары

Тыва Республиканын Чазаа Дээди Хуралдың Регламентизинге дүүштүр Дээди Хуралдың хоойлу-дүрүм ажылдап кылыр ажыл-чорудулгазынга киржир.

Үндүрүглерни доктаадыр ийикпе азы солуур, оларны төлээринден хостаар дугайында хоойлу төлевилелдерин база республика бюджединин күүсели-биле дуглаар чарыгдалдарны мөрүн турар өске-даа хоойлуларнын төлевилелдерин Тыва Республиканын Чазаанын түннелдери турда, Дээди Хуралга киирип болур.

Чазактын ажыл-чорудулгазының антыыларының талазы-биле Дээди Хуралдын комитеттеринин сүмелерин болгаш санал-оналдарын Тыва Республиканын Чазаа чугаалажып көөр, чугаалажып көргенинин түннелдерин Чазак чогуур комитеттерге дыннадыр.

5 чүүл. Тыва Республиканын база Россия Федерациязының хоойлуларын күүседирин хандырар талазы-биле Тыва Республиканын Чазаанын ажыл-чорудулгазы

Тыва Республиканын Чазаа бодунун бүрүн эргезинге дүүштүр Тыва Республиканын база Россия Федерациязының хоойлуларын күүседип база оларның күштүг чоруун хандырып турары, республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары оларны күүседип турары дээш контрольду боттандырар, үрээшкиннерни чайладыры-биле хемчеглерни алыр.

II ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ СОСТАВЫ БОЛГАШ ОНУ ТУРГУЗАРЫНЫҢ ЧУРУМУ

6 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын составы

Тыва Республиканын Чазаанын Чазактын Баштыңы, оон оралакчылары, санытта, күрүне комитеттериннин даргалары, Тыва Республиканын Национал банкызының даргазы, Пенсия фондузунун даргазы, Тергиделге удур политика болгаш экономиктиг чаа тургузугларны деткиир талазы-биле Тыва девискээр эргелелиннин начальниги, статистиканын республика эргелелиннин начальниги. Тыва Республиканын Каайлы начальниги, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларының чагырга даргалары, кожуннар чагыргаларының даргалары составтыг тургузар.

7 чүүл. Тыва Республиканын Чазак кежигүннерин томуйлаары болгаш алаан-дужаалындан хостаары

Тыва Республиканын Президентизин Дээди Хуралдың чөпшээрешкени-биле күрүне секретарын, Чазак Баштыңының оралакчыларын, Тыва Республиканың санытларын томуйлаар болгаш алаан-дужаалындан хостаар.

Тыва Республиканын Президентизинин даргаларын томуйлаар болгаш алаан-дужаалындан хостаар. Тус черлин бот-эргелелинин дугайында Тыва Республиканын хоойлужудулгазы-биле дүүштүр кожуннарын, Кызыл база Ак-Довурак хоорайларынын чагырга даргаларын алаан-дужаалындан хостаар.

Тыва Республиканын Президентизи Россия Федерациязының эргелелинин чогуур органнарының киирип келгени-биле база Дээди Хуралдың чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканын Национал банкызының, статистиканың республика эргелелинин, республиканын үндүрүг инспекциязының, Тергиделге удур политика болгаш экономиктиг чаа тургузугларны деткиир талазы-биле Тыва девискээр эргелелинин, Тыва Республиканын Пенсия фондузунун, Тыва Республиканын Каанлызының бирги удуртукчуларын томуйлаар болгаш алаан-дужаалындан хостаар.

Тыва Республиканын Президентизинин томуйлаары-биле киргген кандидатуразы-биле Дээди Хурал чөпшээрешкээн-де, үш ай чедир хуусаада хүлээлгенин түр күүседикчизин Тыва Республиканын Президентизи томуйлаар эргелиг болгаш ол хуусаа төнерге, өске кандидатураны Дээди Хуралга киирер хүлээлгелиг. Кандидатураларны катап дешпиди болур. Хүлээлгенин түр күүседикчизин улаштырулаштыр ниин удаадан көвүдеңмин томуйлап болур.

8 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын Чөвүлели

Чазак Чөвүлелин Тыва Республиканын Чазаанын харылаар антыыларына дүүштүр баш бурунгаар ниити демниг чугаалажып көөр сорулга-биле тургузар болгаш ол чөвүлээр эргелиг орган бооп турар.

Чазак Чөвүлелинин ажыл-чорудулгазының чурумун база составын Тыва Республиканын Президентизи — Чазак Баштыңы тодарадыр болгаш бадылаар.

9 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын халажыры

Дээди Хурал Тыва Республиканын Чазаанга өзүрел чугун илередип, шинтпир хүлээп алган таварылгада, Чазак халажыр үжүрлүг, а Тыва Республиканын Чазаанын отчедуновун Чазаанын чаа составын тургузуушкунунун талазы-биле өске хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырар;

бодунун төлээлеткен органнарын дамчыштыр Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар;

эртем, өөредилге, кадык камгалалының, социал хандырылга, экология талазы-биле күрүне политиказын боттандырарын хандырар;

Тыва Республиканын экономиктиг айыыл чок база боттускайлан чоруун быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар;

хоойлу ёзузун хандырар, хамаатыларның эргелерин база хостуг чоруун камгалаар, өнчүнү болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүлгедин-биле демисежир хемчеглерни боттандырар;

Тыва Республиканын Конституциязы, республика хоойлулары, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктары-биле аңаа дагзып онааганы, өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

2. Чурттакчы чоннун социал талазы-биле камгалаттынмаан өөлүктерин деткиирин, хамаатыларның социал магадыларын боттандырарын хандырар;

күрүненин аныяктар политиказын ажылдап кылгаш боттандырар, аныяктарның социал база эрге-хоолу талазы-биле камгалалыш, оларның ажылга база өөредилгеге эрелерин камгалаарын хандырары-биле хемчеглерни алыр;

даштыкы күрүнелер болгаш делегей организациялары-биле экономиктиг база культура хамаарылыгларына Тыва Республиканың төлээлекчи болурун хандырар,

чазактар аразында дугуржулгаларны чарар, Тыва Республиканың күрүнелер аразында керээлерин күүседири-биле хемчеглерни алыр,

даштыкы экономиктиг ажылчорудулга, эртем-техникага болгаш культурага каны ажылдажылганын талазы-биле күрүненин эргелел органнарын башкарып, удуртурун боттандырар.

10 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын составынга турары-биле дүүшпес ажылдар

Тыва Республиканын Чазаанын составынга бактаан кирип турар кижилер эргелеп башкарылганын күрүне органнарына болгаш хөй-ниити организацияларына төлевирлиг өске кандыг-даа албан-дужаал эллевес, эртем, башкылал база чогаадакчы ажылдан өске, сайгарлыкчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулга кылоас үжүрлүг. Чазак кежигүннери республиканың төлээлекчи база түс чер органнарының депутаттары азы делегаттары болбас, политиктиг партиялардың болгаш шимээшкиннерниң удуртукчу органнарының составынга кирген турун болбас.

11 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын бүрүн эргелелинин хуусаазы

Тыва Республиканын Чазаа Дээди Хуралдың бүрүн эргелелинин хуусаазының дугуржулга ажылдаар болгаш бодунун бүрүн эргелерин чаа сонгуткан Дээди Хуралдың мурнунга бирги организастыг сессияга дүжүп бээр.

Тыва Республиканын Чазаанын чаа составын тургускуже чедир Тыва Республиканын Чазаа хүлээлгезин уламчылап күүседир.

Тыва Республиканын чаа сонгуткан Президентизи Тыва Республиканын Чазаан хаалаар дугайында шинтпирни хүлээп алыр эргелиг.

III ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ КОЛ-КОЛ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

12 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын экономиктиг болгаш социал-культура тургузуушкунунун талазы-биле бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Чазаа:

1. Экономиканы, культураны, социал политиканы эргелеп башкарар талазы-биле программаны чогаадып кылыр болгаш боттандырар, Тыва Республиканын бюджедин ажылдап кылыр база Дээди Хуралга киирер болгаш оон күүселдезин хандырар, Тыва Республиканын бюджединиң күүселдезинин дугайында отчетту Дээди Хуралга киирер,

Тыва Республиканын бюджединин күүселдезинин үезинде, Дээди Хуралды ажаап-тежээринге көрүүнген чарыгдалдардан ангыда, ашкаландырышкынның аайлакчызы хүлээлгени боттандырар;

Тыва Республиканын база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы, Дээди Хуралдың доктаалдары-биле, бүдүрүлгелерин, албан черлерин болгаш организацияларын уставтары-биле дүүштүр, Тыва Республиканын өнчүзүнге хамааржып турар бүдүрүлгелерин, албан черлерин база организацияларын удуртукчуларын томуйлаар (бадылаар);

сан-хөө, чөөли болгаш үндүрүг политиказының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырар;

бодунун төлээлеткен органнарын дамчыштыр Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар;

эртем, өөредилге, кадык камгалалының, социал хандырылга, экология талазы-биле күрүне политиказын боттандырарын хандырар;

Тыва Республиканын экономиктиг айыыл чок база боттускайлан чоруун быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар;

хоойлу ёзузун хандырар, хамаатыларның эргелерин база хостуг чоруун камгалаар, өнчүнү болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүлгедин-биле демисежир хемчеглерни боттандырар;

Тыва Республиканын Конституциязы, республика хоойлулары, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктары-биле аңаа дагзып онааганы, өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

2. Чурттакчы чоннун социал талазы-биле камгалаттынмаан өөлүктерин деткиирин, хамаатыларның социал магадыларын боттандырарын хандырар;

күрүненин аныяктар политиказын ажылдап кылгаш боттандырар, аныяктарның социал база эрге-хоолу талазы-биле камгалалыш, оларның ажылга база өөредилгеге эрелерин камгалаарын хандырары-биле хемчеглерни алыр;

даштыкы күрүнелер болгаш делегей организациялары-биле экономиктиг база культура хамаарылыгларына Тыва Республиканың төлээлекчи болурун хандырар,

чазактар аразында дугуржулгаларны чарар, Тыва Республиканың күрүнелер аразында керээлерин күүседири-биле хемчеглерни алыр,

даштыкы экономиктиг ажылчорудулга, эртем-техникага болгаш культурага каны ажылдажылганын талазы-биле күрүненин эргелел органнарын башкарып, удуртурун боттандырар.

13 чүүл. Яамыларны, күрүне комитеттерни болгаш Тыва Республиканың Чазаанын чагырганда күрүне эргелелинин өске-даа органнарын удуртуру

Тыва Республиканың Чазаа:

— яамыларның, күрүне комитеттериниң болгаш күрүне эргелелинин аңаа чагырткан өске-даа органнарының ажылын каттыштырар база углап башкарар;

— яамыларның, күрүне комитеттериниң болгаш Тыва Республиканың Чазаанга чагырткан күрүне эргелелинин өске-даа органнарының дугаында дүрүмнерни бадылаар,

— яамыларның, күрүне комитеттериниң база күрүне эргелелинин Чазакка чагырткан өске-даа органнарының төп аппарадының ажылдакчыларының чогуур саның база оларны ажаап-тежээринге чарыгдалдарның хемчээлин доктаадыр,

— санытларның оралакчыларын база күрүне комитеттериниң даргаларының оралакчыларын, комитеттерниң, эргелелдериниң болгаш Тыва Республиканың Чазааның чаңында күрүне эргелелинин өске-даа органнарының удуртукчуларын база удуртукчуларының оралакчыларын албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар, яамыларның база күрүне комитеттериниң, күрүне эргелелинин аңаа чагырткан өске-даа органнарының коллегияларының составтарын бадылаар.

14 чүүл. Тыва Республиканың яамылары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары

Тыва Республиканың яамылары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары адырлар болгаш адырлар аразының бөлүктеринде күрүне эргелелинин республика органнары болуп турар.

Тыва Республиканың яамыларын, күрүне комитеттерин болгаш ведомстволарын Тыва Республиканың Президентизинин кирип келгени-биле Дээди Хурал тургузар, эде организастаар болгаш дүжүрер.

Тыва Республиканын Чазаан ажаап-тежээринге Тыва Республиканың республика бюджединин доктааткан акшаландырыышкынларының хемчээли-биле эргежок чугула апарганда, Тыва Республиканын Чазаанын чаңынга комитеттерни, эргелелдерни болгаш өске-даа ведомстволарны тургузар.

Тыва Республиканың яамыларынын база күрүне комитеттериниң бүрүн эргелерин кожуннарга, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларга боттандырар сорулга-биле оларның тус чер органнарын тургузуп болур.

15 чүүл. Аңаа чагырткан органнарының ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Чазаанын контролю

Тыва Республиканын Чазаа:

— Тыва Республиканын яамыларының, күрүне комитеттериниң болгаш күрүне эргелелинин аңаа хамаарышкан өске-даа органнарының ажылчорудулгазынга контрольду боттандырар;

— Тыва Республиканың яамыларының, күрүне комитеттериниң болгаш күрүне эргелелинин аңаа хамаарышкан өске-даа органнарының актыларын солуур азы күштүг чоруун ара соксадыр эргелиг;

— бодунун томуйлаары албан-дужаалдыг кижилерни шаңнап мактаар база сагылга-чурумнун харысалгазын онаар хемчеглерни алыр.

IV ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ОРГАНИЗАСТААРЫ БОЛГАШ ООН ЧУРУМУ

16 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын Хуралдары

Тыва Республиканын Чазаанын Хуралдарынга оон бүрүн эргелериннге хамаарыштырган күрүне эргелелинин, социал-культура болгаш ажыл-агый тургузуунун айтырыгларын чуулалажыр.

Тыва Республиканын Чазаанын Хуралдарын квартада бирээдин эвээш эвес катап эртирер. Бир эвес аңаа Тыва Республиканың Чазак кежигүннериниң үштүн иннизиндеи эвээш эвези киржип турар болза, Хуралды оюун эргелиг деп саналар.

Тыва Республиканын Чазаанын Хуралдарын эртиреринин чурумун Тыва Республиканын Чазаанын Хуралдарынын Регламентизи-биле тодарадыр.

17 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын доктаамал болгаш түр комиссиялары

Тыва Республиканын Чазаанын чамдык даалгаларын күүседири, күрүне эргелелинин айтырыгларынын талазы-биле саналдарны белеткээри, Тыва Республиканын Чазаанын шинтпирлерининн төлевилелдерин ажылдап кылыр ниикпе, оларның талазы-биле көрүлдээлерни чаңладыры-биле Тыва Республиканын Чазаа доктаамал база түр комиссияларны тургузар эргелиг.

Ол комиссияларнын ажылчорудулгазының сорулгаларын, эрге-хүлээлгелерин болгаш чурумун Тыва Республиканын Чазаа доктаадыр.

18 чүүл. Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдары болгаш айтыышкыннары

Тыва Республиканын Чазаа бодунун бүрүн эргелеринге күүседири албан доктаалдарны хүлээп алыр, айтыышкынларны үндүрер.

Тыва Республиканын Чазаанын доктаалдары болгаш айтыышкыннары, бир эвес ол актыларда өске үүлдү көрбээн болза, оларга ат салган хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Эрге-чагырганын хоойлужудулга ийикпе күүсекчи органнарының бүрүн эргелерине хоойлу ёзугаар хамаарыштырбаан айтырыгларның талазы-биле Тыва Республиканын Дээди Хуралы биле Чазаа каны ниити доктаалдарны хүлээп ап болур.

Норматив шинчилиг азы өске чугула ужур-дузалыг шинтпирлерни Чазактың доктаалдары хевирлиг кылдыр хүлээп алыр. Дораан көөр база хүн бүрүде айтырыглар талазы-биле шинтпирлерни Чазактын айтыышкыннары хевирлиг кылдыр үндүрер.

Чазактың доктаалдарын база айтыышкынларын Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазаанын Администрациязының шинтпирибиле массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Чазаанын доктаалдары болгаш айтыышкыннары, олар Тыва Республиканын Конституциязынга, Тыва Республиканын хоойлуларынга, Тыва Республиканын Дээди Хуралының актыларынга, Тыва Республиканын Президентизинин чарлыктарынга бөза айтыышкынларынга карышкак болур таварылгаларда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы оларны солуп азы оларның күштүг чоруун түр соксадын болур.

Чазактын актыларын солуур ийикпе, азы түр соксадыр дугайында Дээди Хуралдын доктаалынга чөпшээрешпезин Тыва Республиканын Конституция судунга Чазак хомудап киирип болур.

19 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын ажыл-чорудулгазынын хоойлужудулгага дүүшкээ дээш Тыва Республиканын Президентизинин контролю

Тыва Республиканын Чазаанын доктаалдарын болгаш айтыышкынларын олар Тыва Республиканын Конституциязынга, Тыва Республиканын хоойлуларынга, Тыва Республиканын Президентизинин чарлыктарынга база айтыышкынларынга, Тыва Республиканын Дээди Хуралының актыларынга карышкак болур таварылгаларда, Тыва Республиканын Президентизи күш чок болдурар эргелиг.

20 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын ажыл-чорудулгазынын хоойлужудулгага дүүшкээ дээш суд контролю

Тыва Республиканын Чазаанын шинтпирлерининге хамаатылар, хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, бот-эргелелдин тус чер органнары, күрүне эргечагырганын болгаш эргелелинин органнары суд чурумубиле хомудал киирип болур.

21 чүүл. Тыва Республиканын Президентизинин болгаш Чазаанын Администрациязы

Президентинин болгаш Чазактың ажыл-чорудулгазын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканын Президентизинин база Чазаанын Администрациязын тургузар.

Администрацияның организас-айтыышкын ажыл-чорудулгазын хандырар ужурлуг Күрүне секретары Тыва Республиканын Президентизинин база Чазаанын Администрациязының удуртукчузу бооп турар.

Тыва Республиканын Президентизинин болгаш Чазаанын Администрациязының дугайында Дүрүмнү база оон тургузуун Тыва Республиканын Президентизи бадылаар.

22 чүүл. Тыва Республиканын Чазаанын ажыл-чорудулгазын хандырары

Тыва Республиканын Чазаанын ажылын хандырарынга чарыгдалдарны Тыва Республиканын Президентизинин киирип келгени-биле Дээди Хурал бадылаар болгаш Тыва Республиканын республика бюджединге ангы көзелек-биле айтып көргүзер.

23 чүүл. Тыва Республиканың яамыларының, күрүне комитеттериниң болгаш күрүне эргелелинин өске-даа органнарының ат-даңзызы

Тыва Республиканын яамыларының, күрүне комитеттериниң болгаш күрүне эргелелинин өске-даа органнарының дараазында ат-даңзызын доктаадыр.

Тыва Республиканын Иштики херектер яамызы

Тыва Республиканын Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының яамызы

Тыва Республиканын Аныяктар херектериниң талазы-биле яамызы

Тыва Республиканын Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы

Тыва Республиканын Өөредилге яамызы

Тыва Республиканын Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырлар камгалалының яамызы

Тыва Республиканың культура, кино болгаш туризм яамызы

Тыва Республиканын Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы

Тыва Республиканын Чоннун социал камгалал яамызы

Тыва Республиканын Тудуг, архитектура болгаш чурттага-коммунал ажыл-агый яамызы

Тыва Республиканын Көдээ ажыл-агый болгаш азыр-чем яамызы

Тыва Республиканын Күшажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызы

Тыва Республиканын Сан яамызы

Тыва Республиканын Экономика яамызы

Тыва Республиканын Юстиция яамызы

Тыва Республиканын Күшкультура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканын Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканын Аргаыяш ажыл-агый талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканын Парлаага болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканын Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди

Тыва Республиканың Казначействозу

Тыва Республиканын Архивтер херектериниң талазы-биле комитеди

Тыва Республиканың Күрүне курлавырларының херектериниң, садыг болгаш чоннун амыдырал хандырылгазының талазы-биле комитеди

Тыва Республиканың Хамааты камгалал херектериниң, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле комитеди

Тыва Республиканың Геология болгаш чер иштиниң байлактарын ажыглаар талазы-биле комитеди

Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкны чорукту деткиир талазы-биле комитеди

Үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар талазы-биле кол эргелел

Россия Федерациязының Тергиделге удур болгаш экономиктиг чаа тургузугларны деткиир талазы-биле күрүне комитединин Тыва девискээр эргелели

Тыва Республиканың Күрүненин үндүрүг инспекциязы

Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизи

Россия Федерациязының Президентизинин база Чазаанын чаңында Тыва Республиканын доктаамал төлээ чери

Россия Федерациязының контрразведканын федералдыг албанынын Тыва Республикада эргелели

Тыва Республиканың Каайлы албан чери

Тыва Республиканың Чазаанын чаңында Хамааты байдалдын актылар бижилгезинин килдизи

Статистиканын Тыва Республика эргелели

Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика эргелели

Буураан (хоозураан) чорук дугайында херектер талазы-биле федералдыг эргелелдин Тыва Республикада девискээр агентилели.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
1995 чылдың март 1.
№ 250.

«Тыва Республиканың Чазаанын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун дагын катап чугаалажып көргенинин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Президентизинин киргген эдилгерибиле эгиткени «Тыва Республиканың Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынын **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунун 16 үүлүнүн 3-кү база 4-кү кезектерин уштуп кааптар дугайында Тыва Республиканын Президентизинин эдилгезин хүлээп алыр.

2. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунун 18 үүлүнүн 8-ки кезээн уштуп кааптар дугайында Тыва Республиканың Президентизинин эдилгезин хүлээп алыр.

3. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун дагын катап хүлээп алыр болгаш Тыва Республиканын Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) . 73 үүлүнүн 24-кү пунктузун ёзугаар ат салыыбиле ону Тыва Республиканын Президентизинче чорудар.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1995 чылдың май 17.
№ 305.

«Тыва Республиканың Чазаанын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун парлаан хүнүнден эгелээш күштүг болдурар.

2. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын 1992 чылдың май 3-те № 326 Хоойлузу күжүн чидиргген деп санаар.

3. «Тыва Республиканын Чазаанын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузунга (чаа эдилгези) чөрүшкек бооп турар нормативтиг актыларны эде көөрүн болгаш солуурун Тыва Республиканын Чазаа хандырар.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1995 чылдың март 1.
№ 251.

БЕДИК ҮНЕЛЕЛДИ АЛГАН

Мөөн алыс чүрүм Барыын-Хемчик кожуунунун Аксы Барлык сумузу чуве. Кожуунунун девискээри дыка улуг, амгы Мөөнүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннары Өвүрүнү Саглы сумузу орта хамааржып турган.

Араттар ол өгелээшкинни чаңгыс эп-сеткилдиг деткип, Кызыл Шериинге дузалажыры кол сорулгазы кылдыр санап турган. Ынчангаш араттар боттарының мал-маганын, аъш-чемин хар мнанмаин күзелдни-биле белекке эки туразы-биле бээр турган чуве. Мөөн билирим Көп Сөөктен Салчак Норбу 50 чылгы малды Хөөделеңден Начын Бора оолдары-биле 63 баш малды фронтуга белек кылдыр берген. Мөңгүн-Тайгадан Өрүгү. Аксы-Барлыктан Хомушку Салбу хөй малды фронтуже чоруткан. Хөй баш малды өстүрген болгаш фронтуга халаска белекке берген араттарны ССРЭ-нин Чазаанын орденнери болгаш медальдары биле шаннап турган Салчак Норбу Саая Өрүгү. Начын Бора орденнер алганын сактыр-дыр мен. Ол ышкаш хөй малын фронтуга берген ажыл-ишчи араттар фронтуга Тыва Республиканын мөөн белектерин чедирер делегациянын сосотавынга кирип ол харыысалгалыг даалганы күүседип чорааннар. Көп-Сөөктен малчын Салчак Норбу мөөн белекти чедиржип чорааш келген.

Тыва араттар үүгле азырап алган малын эвес аъш-чемин, чылыг, чолдак алгы тоннарны, хол хаптарын кидис өктарны, акша өгеринин фронтуга белек кылдыр берип турган. Бо чугула ажылга өреге бүрүзү шыдаар шаа-биле үлүүн киирген. Мен бдум ачам Хомушку Сарыг-оол-биле кады 17 эн эки аътты, 5 бени фронтуже чоруткан бис. Оон ангыда инектеривис база бердивис. Ачам мал-маган өстүрер кежээ чорааннарынга эвээш эвес малды өстүрген. Белек бээринден кым-даа ойталаваан турган, харын-даа хойну-ле бээр күзелин илередип турган чуве.

Мөөн бо адаан кижилерим; оларның берген мал-маганының саны каш-ла сан чурагай-дыр. Бир эвес Барыын-Хемчик кожуунунун бүгү араттарының дузалам чы кылдыр берген белээн шуптузун санап түннеп алган турган болза ол дыка хөй. Дойчузу-биле барыын-хемчикчилер Ада чурттун Улуг дайынынга Тиилелгенин чедип алыр херекке бичедаа болза улуун киирген деп чугаалаарымга частырыг болбас боор.

Мен 1939 чылда АРШ-ка шериг албанын эрттирери-биле келдирткен, онуу доскаш, аңаа ажыл-агый кезээнге биле командир болуп 1942 чылга чедир ажылдадым. Оон соонда дайын чылдарында күш-ажыл фронтузунга ажылдап турган, «1941-1945 чылдарда Ада-чурттун Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш» деп медальбиле шаннаткан мен. Оон соонда чылдарда партия-совет, иштики херектер органнарынга ажылдап чордум. Мырынай чоокта чаа «1941-1945 чылдарда Ада-чурттун Улуг дайынынга Тиилелгенин 50 чылы» деп медаль-биле шаннаттым. Мөөн күш-ажылымны шак ынчаар Чазак бедик үнелеп турарын бодап орарымга, мен база улуг херекке бичедаа бол үлүүм киирген-дир мен. Шаннал, үнелел дээш Чазаамга өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.

Хомушку КОЧАА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай Тайга кожуун.

Чөөн-Хемчиктен медээлер

КӨКТҮГ-ШЫКТЫГ ЧАЙЛАГЛАРЖЕ

Чайлаглаашкынны шын организастап чорудар талазы-биле Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы тодаргай доктаалды хүлээп алган. Малчыннарның, араттарның чайлаар черлерининн планын ажыл-агыйлар тодарадып тургускан. Эрткен чылдарда чамдык ажыл-агыйларның малчыннары, араттар, хуузунда пенсионерлер тараа шөлдерининн чоогунга чайлаар таварылгалар тургулаан. Оон уламыдан тараа, сиген шөлдерин мал-маганга бастырар чорук турган. Ынчангаш бо чайын Хөндергей, Чадаана, Шеми, Чыргакы хемнерниң көктүг-шыктыг чайлагларынга мал-маганны семиртир дээш чайлаглаашкын кожуунда организастыг чоруп турар.

СЕПТЭЭР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Кожуунун школаларында, кадык-камгалал черлеринде бо чылын септеп кылыр ужурлуг ажылдар эвээш эвес. Ылангыя эн берге байдал Хорум-Даг өртумак школазында. Ол төөгүнүн школазы, туттунгандан бээр 55 чыл болган. Амгы үеде ол школанын эргижирээнинден дээвикри ойлуп дүжүп, айыылыг байдалды тургузуп турар. Чаа школаны тудар талазы-биле айтырыг чылдан-чылче шөйлүп келген. Бо чылын ол база-ла сан-хөө айтырыының бергедээнинден болдунмас. Ынчангаш эрги школага капитал септелгени дарый чорудары негеттинин турар.

Оон ангыда Чадаана хоорайның № 1, 3 школаларының одалга системазын, № 2 школаның интернадынга капитал септелгени, өөреникчилер чунар-бажыңын, хеп чуур черни кылыры база кордунген.

Кожуунун төп эмнелгезинде кылыр ажылдар эвээш эвес. Ылаңгыя кезер салбырның, терапия, халдавырлыг аарыглар, уруглар салбырларында кылыр ажылдар хөй. Эрткен кыжын өкпе аарыглар салбыры донган, кеш аарыглар эмнелгези өртенген. Бөжуур болгаш халдавырлыг аарыглар салбырлары соок болганындан, аарыг кижилерден хөй хомудалдар кирген.

Ниитизи-биле кожуунуң школа, эмнелге албан черлеринде кылыр ужурлуг ажылдар хөй. Ынчангаш кожуун, хоорай, суму чагыргалары, өөредилге, кадык камгалал черлери чогуур хемчеглерни ап эгелээн.

Алдын-оол МОНГУШ.
(«Шыннын» корр.).

БУРЯТТАРНЫ КАЙГАТКАН

Чоокта чаа Иркутск облазының Усть-Орда хоорайдан бистің мөгелеривис ээп келгеннер. Олар Усть-Ордада буряттарның алдарлыг мөгези, репрессияга таварышкаш шаажылаткан Алексей Бутунзевтің чырык адынга- тураскааткан бурят хүреш маргылдаазынга киришкеш келген. Уран-оол Доңгак (82 кг чедир), Маадыр Монгуш (100 кг -дан өрү) дөңзилеринге тустузунда чемпион болганнар. Эн-не солун болган чуве бурят хүрешке тулган чемпионну илередири-биле салган хүрешке бистің ийи мөгевис сөөлүнде ийилээн артканы. Тулган чемпион атка төлептиг болган Маадыр Монгушка молдурга дег иртти тудуп берген.

Маргылдаага Бурятияның, Моолдуң(Эвенкияның, Тываның, Иркутск облазының Агинск, Усть-Орда национал округтарындан мөгелер киришкен. Тываның мөгөлерин Сибирьпиң болган Бираккы Чөөн чүктүн каш дакпыр чемпиону Карз-Кат Ооржак удуртун чораан.

Бистің корр.

Кадыкшыл — чоннуң байлаа

АНЫЯКСЫГ КЫРГАН-АВА УРУГЛАРНЫ ТУБЕРКУЛЁЗТАН КАМГАЛААР

Республиканың «Фтизиатрия» каттыжыышкыны бо хүннерде түргүстүнганындан бээр 50 чылын демдеглеп турар.

Үк каттыжыышкынның директору К. Н. Цой бир хоочун ажылдакчызының ат-сывын, чурттап турар адрезин айтып бергеш, оңбиле үжүражып, чугаалажырын сүмелээн чүве.

Маадырымны тып чеде бергеш, бодум безин кайгай берген мен. Мээн мурнумда мээн бодааным дег эвес, чырык черге чеди он чыл орзынчок назынны чурттаза-даа, оон оранчок аныяксыг көстүр, эрес-кашпагай, шимчеңгири кончуг кырган-ава мени өткүп ап, бажынынче чалай-дыр.

Кижилериң шак ындыг бодунун хар-назынындан аныяксыг көстүрү дээрге-ле белен-селен бергелерге уяравас, сагыш-сеткили омак-сергек, эн-не кол чүве кадыкшылының быжы, күш-ажылга эрес-кежээзи, амыдыралга болгаш кижилерге ынааңда-дыр деп бодум хуула санаар мен.

Бистиң бурунгу тывалары-выстың кижи чугаалажып, аът киштежип таныжар деп мерген чугаазы бар. Өгге кирген кижи аяк эрии ызыраар дээн ышкаш, кырган-аваның сүттүг ак тыва шайын ижип ора, оон-биле чоок таныжар аргалыг болдум. Чугаалажып-чугаалажып кээривиске, ол мээн кырган-авамны, ада-немни болгаш өске-даа төрел-бөлүүмүң кончуг эки билир болгаш харын-даа төрел улус бооп-тур бис он. Кырган-ава «ындыг-мындыг улус-тур бис көрдүң бе, уруум» деп чугаалап орза-даа, мээн дыка хөй кижилерни билбезим, таныдым аргажок болган. Ынчан кээрге кижилер чүгле бодунуң төрел-дазылын билген чоруур болза, ында багай чүве чок, харын-даа төөгүнү билип аары кончуг солун-дур деп бодап ордум.

Ам-на силерге маадырымны таныштырып көрейн. 73 харлыг кырган-аваны Салчак Авыдаевна Көпеек дээр, ол бодунуң күжүн, билиин кижилериң кадыы дээш 46 чыл иштинде бараалгадып, оон иштинде 34 чыл туберкулёзка удур диспансерге эмчи сестразы болуп ажыллап чораан.

Ол 1938 чылда 16 харлыг элээди уруг тургаш-ла каттышкан школага (ам № 2 школа) өөренип киргеш, 1941 чылда фельдшериң шынзыдар бижинин (ам болза диплом дийин) алган. Кырган-ава мээн мурнумга күш-ажыл дептери-биле латин дылда бижиттинген чангыс калбак эргижирей берген шынзылга бижинин көргүзе-дир. Күш-ажыл дептеринде үнген-кирген хөй бижилге-даа чок, хөй-ле шанал-мактал бижээн арыннарны көрдүм. Шынзылга бижиннде өөренген эртемнерни шуптузуп тергиин эки демдектерге доосканын көрдүм. Ол үеде каттышкан школага өөренип тургаш, уруглар аарын, карак, кеш, халдавырлыг аарыгларны, хирургияны, санитар камгалалыңга белеңин база ССРЭ төөгүзүн өөренип турган. Ол баштай сөөк туберкулёзу эмнээринге медсестралап ажылдаан. Ол үеде сөөк ыргаяр аарыг нептереп турганы-биле ону ажыктаан. Оон кол эмчизи сөөкту кезип эмнеп турган эмчи Валентина Григорьевна Зыкова болгаш Каракай деп татар эмчи өкпеге кезиишкиннери кылып турганын ол сактып орар. Ол үеде ооргазының сөөгү ыргая берген улусту тускай гипстээш, кылган кавай оруннарга чыттыорып алган, азырап. Эмнээр турган. Хүнүн-не оларның ооргазын камфарлыг спирт-биле чаап, аксыңга аъш-чемни тудуп берип, өске-даа санитар гигиеназын сагып турган.

Ажылдап келген үелеринде Салчак Авыдаевна чүгле эки диртип мактадып, эш-өөрү-биле кончуг найыралдыг, өскелерден бүдүш талазы-биле онзаланып көстүр чораан. Ынчангаш туберкулёзтуң амгы улуг эмчизи Константин Николаевич Цой ону улуг чоргаарал-биле сактып, мактап орарының ужуру-даа олдур.

1975 чылга чедир туберкулёзка ажылдаан, оон Улуг-Хем кожуунуң Баян-Кол суурунга ажыл-амыдыралының аайы-биле көжүп, ооа 1987 чылга чедир фельдшерлээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол Ленинниң 100 чыл харлаан юбилей медалы болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаңнаткан. Кырган-ачавыс болур Максим Чаш-оолович Шогжал ам бистиң аравыста чок-даа болза, бодунуң үеэзинин база бир кескү ажыллакчызы болуп, Тожунун Аревэ (комсомол) кожкомунун 1-ги секретарыңга, партия шугумунга парторгтап, сөөлүнде «Х Улуг хурал» колхозту даргалап, совхоз апаарга, директорлап чораан. Салчак Авыдаевна 5 уругунун болгаш оларның 7 ажы-төе үнүн ынак кырган-авазы. Ол ам хар-назыны улгатса-даа, оозунга чалынмас, даараның, аъш-чем кылып, улуг огородун ажаап турда, кашпагай, чиик, сергээ хевээр. Аныяанда-ла эрес-кежээзи; омак-хөглүү олчаан артып калган-дыр деп бодаллар-биле кырганаваның бажыныдан үшүп чоруттум. Чырык черге чурттааш, эки диртип, кижилер оон дугайын мактап, сактып чоруурун хүндүткелдиг болуру дег өөрүшкү каяа турар.

Раиса ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Туберкулез — үе-шагдан бээр кижилерге билдингир аарыг. Ону ооң мурнунда чехотка деп адаар турган.

Аарыгның өскүдүкчүлери туберкулез палочкалары (бациллы Коха, туберкулезтуң микобактериялары) кижинің организминче халдаанындан, олче киргениннден аарыг тыптыр. Инфекцияның тарадыкчызы колдуунда-ла туберкулез аарыглыг кижи болур, аарыг кижи чөдүрүп, азырып-бышкырып, каттырып, дүкпүрүп турар үеде мун-мун туберкулез бактерияларлыг чараа, дүкпү аарыгны тарадыр. Ол ийи метр хемчээлдиг черге чаштап, агаарга 30-60 хире минута иштинде камгалаттынып артар. Шак ынчан аарыг кижиниң чанында турар кижи дүкпүнүн хензиг дамзыларын агаар-биле кады кирп тынгаш, аарыгны халдадып ап болур. Туберкулезтуң өскүдүкчүлери агаар дамчып тараарындан ангыда, дүкпү эт-сепке, хепке, шалага дүшкеш, кургааш, доозун-довурак-биле катай агаарже үнер. Кургап калган дүкпүге туберкулезтуң микобактериялары 8-9 ай дургузында камгалаттынып артар.

Ынчангаш аарыг кижи болгаш оон өг-бүлезинің кежигүннери культураның болгаш гигиенаның эргежок чугула негелделерин шыңгыы сагыыр ужурлуг. Бир эвес туберкулезтан аарын турар кижи ,арыг-шевер эвес, ниити чоттунар аржыыл, аяк-саваны ажыглап, ангылаан оруну чок болза, ону долгандыр турар улуска аарыгны халдадып болур. Туберкулезтан аарын турар хирезинде, доктаамал эмнетпес ийикпе, азы эмнедириннен ойталап турар кижилер кадык улуска аарыгны халдадып болур, туберкулез палочкаларының хөй ылгалып турар хевири элээн айыылдыг. Эмнедирин күзеевес аарыг кижилер чурум билбес, хууда гигиена сагывас боорундан аңгыда, бодунундаа, ону долгандыр турар улустуң кадыын-даа болавас, тоомчага албас болгулаар.

Оон аңгыда аарыгның тывылдырыкчызы — аарыг мал-маган, ылаңгыя инек бооп болур. Чогуур хыналла эртпээн сүттү, сүт продуктуларын, эътти чемге ажыглаанындан аарыг тыптып болур.

Уругже туберкулез халдавазын, ол оон аарывазын деп бодаар болза, кандыг хемчеглер ап чорутса экил?

Өг-бүледе туберкулезтан аараан кижи бар болза, аарыг кады чурттап турар кижилериңче халдаавазын дээш, ол кижи санитар-гигиена негелделерин шыңгыы сагаан турар ужурлуг. Аарыг кижиден уругну аргалыг-ла болза ангылаар. Аңаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү маңаа чугаадап каайн. Аарыг кижи бар өг-бүлелерде ниити чурттакчы чоннун аразында бодаарга, туберкулезтан уруглар 4-6 катап дүрген аарычал. Уругну камгалаар сорулга-биле оларны санатор ясли-садтарга, бөлүктерге тургузар, кадыкшылга хемчеглерин ында ап чорудуп турар болгай. Ада-иелер ону бодаар болза эки. Аарыг кижиниң эт-херектелин, аяк-савазын уруглар ажыглавас ужурлуг. Арга бар болза, уругнуң өрээли ангы болуру эки. Өрээл иштин доктаамал арыг-силиг тургузар, ол пос-биле арыглаашкынны хүнде каш-даа ужаа чорударын чедип алыр.

Улуг улуска аарыг билдиртпейн өскүп болур. ынчангаш олар боттарын кадык кылдыр санап чоруурлар, медицина шинчилгезиниң түүнели аарыгны тодарадыр.

Уруг ылаңгыя бичии турда аарыглан ону камгалаары чугула, божудулга бажыңындан уругну үндүр бижип тура, өг-бүленин арткан кежигүниерин туберкулезка удур хынаар.

Аарыгдан камгалалга туберкулезка удур тарыышкын чугула черниээлээр. Ону БЦЖ вакцина-биле чорудар. Оон профилактиктиг дээштии хүлээп алдынган болгай. Тарыышкынныг кижилериң туберкулезтан аарыыры тарыышкын кылдыртпаан кижилерге бодаарга 5-10 катап эвээш бооп турар. Тарыышкын кылбаан чаш уруглар амыдыралының эге үеэзинде туберкулез халлавырынга алзыычал. Олар бир эвес аарыг кижи-биле харылаалыг турар болза, аарыг халдап, дүрген өскүп болур.

Туберкулезка удур бирги камгалал тарыышкынны чаш кижи божудулга бажыңына амыдыралының 4-7 хонуунда кылыр. Бирги тарыышкын соонда организмниң камгалалы чамдык таварылгаларда ур чорбайн барып болур. Ынчангаш туберкулезка удур камгалалды тургузар деп бодаар болза, тарыышкынны катап чорудар. Оон-биле кады дараазында байдалды билип алыры чугула, чүл дээрге тарыышкын чоруткан соонда, уругнун организминиң аарыгга удур туруушкуну ол дораан күштели бербес, 2 ай эрткен соонда тургустунар. Ынчангаш тарыышкын соонда уруг аарыг кижи-биле харылаалыг болур болза, вакцина ынчан чогуур салдар чедирбес, уруг ынчан аарыгны халдадып ап болур. Ынчангаш БЦЖ тарыышкын соонда аарыг кижиден уругну 2 ай хире хуусаада аңгылаары чугула, камгалал тургустунып турар үеде деп билишкинбиле ону билип алыры чугула. Ол хуусаа эрткен соонда, вакцина бодунун салдарын чедирер.

Туберкулезтуң микобактериязы кандыг-ла-бир аргабиле организмче кире берген болаа, оон эге үе-чадазында оон хуусаазын эки тодарадып билип алгаш, аарыгның оон ынай өөскүүрүн болдурбазы-биле, профилактиктиг хемчеглерни ап чорудар. Аарыгның халдааны дээрге-ле ол кижи туберкулез-биле аарааны ол дээни эвес-тир. Дыка хөй таварылгаларда аарыг өөскүвейн баар. Ынчалзажок көзек болук уругларның аарыы өөскүп, аарыг берип болуру магат.

Аарыгның эге үе-чадазын чогуур үеэзинде тодарадыр сорулга-биле ында тарылганы доктаамал чорудар. Бистин чуртувуста уруг бир харлыг турар үеэзинден эгелеп, чыл санында манту тарыышкынны чорудуп турар. Ада-иелер уруунун ол талазы-биле байдалын эки билген турар ужурлуг. Уругла туберкулезтуң демдектери илереттинген болза, оон организминде туберкулез талазы-биле өскерлиишкиннер чок бе дээрзин хынадыр. Оон-биле кады кымлан, каяа чыпшырып ап болурун тодарадыр.

Аарыгның эге халдавыры илерээн уруглар азы аарыгга алзыычал уруглар сагындырыг эмнээшкин — химиопрофилактиканы албан эртер ужурлуг. Аарыгны эмнээринден ону баш удур тодаралың, өөскүтпези чиик дижири үндезининг.

Амгы үениң медициназы туберкулез эмнээринин дээштиг аргаларын ажыглап турзажок, эмнээшкиниң хуусаазы чыл-чылыбиле, чамдык таварылгада, чыл чеде-даа бээр. Ынчангаш химиопрофилактиканы чорудары амыдырында бадыткаттынган. Химиопрофилактиканы эмчинин айтып, сүмелеп кааны-биле туберкулезка удур препараттар — изониазит (тубазит) болгаш фтивазит-биле чорудар. Ону хүниүн-не 3 ай дургузунда бээр.

Профилактика курузун эрте эгелээни дээре, эмнерни үзүктелиишкин чок ижер. Туберкулезка удур препараттарны ижерин үзүктелдирип, азы шуут үзүптер болза, туберкулин реакциязы күштелип, туберкулез идепкейжин эгелээр. Химиопрофилактиканы чогуур үеэзинде база шын чорутканда уругга туберкулезтуг кижилер-биле харылаа тургустунмас болза, аарыгны болдурбайн барып болур.

Туберкулез чүгле халдавырлыг аарыг боорундан аңгыда, чурттакчы чоннун амыдырал-чурттаганының, күш-ажылының байдалы, деннели-биле холбашкан болгаш социал аарыг бооп турар. Ынчангаш сөөлгү чылдарда экономикада кризистиг байдалдан, чурттакчы чоннун хөй кезиниң чуртталга байдалының деннелинин батканындан социал факторлар туберкулез аарыының көвүдээринге кол чылдагаан бооп турар. Ынчангаш профилактиктиг хемчеглерни шыңгыы сагыыры аарыгның нептереэрин болдурбас.

Александр МАТРАКШИН.
Республиканың «Фтизиатрия» каттыжыышкынының уругларның туберкулез салбырының эргелекчизи, медицина эртемериниң кандидаты.

Специалистиң индири

ИШТИКИ ОРГАНИЗАСТААШКЫНЫН ЭКИЖИДЕР

Республиканың кодээ ажыл-агыйы амгы үеде бөрге байдалда келгени шын, ол дугайын солун аан номчуп, ындыг байдалды карак биле көрүп-даа тур бис. Кодээ ажыл-агыйда кризисти хөлүн эрттир ханыладыпкан бис. Рынок экономиказының бер е үеэзинге сылдан алгаш, ону сула салыпкан.

Кодээ ажыл-агыйга белен чүве кажан-даа турбаан-на болгай. Баштайгы коллективизация (колхозтажыышкын) мырынай өрген чок черге эгелээн. Ол үеде машина-техника, акша-чээли деп чүве бар эвес, чүгле кызыл хол, аът-шанак күжүбиле школа, эмнелге, садик, клуб, чурттаар бажынбалгатты тудуп, сууржун байдалче кирген болгай.

Ам ол баазанын үнезининде туруп алган ажылдап чадап, үеден бергезинип турар-дыр бис. Кодээ ажыл-агыйда ажылдап чоруун улустуң ниитизи-биле холу салдынган, канчаар амыдырап-чурттаарының тодаргай перспективтиг планы амдыызында чок, мал-маган, эт-хөренги самчыгаттынып, төтчеглеттинип, төнүп эгелээн.

Тыва кижилериниң арагадарыже сундулуу кедереп барган. Ол социал аарыг апар чыдар чүве бе, азы үе бергедээрге арагага алзып буугуп турары ол бе, чоп шаанда революция мурнында Россияга арагалаашкын кезек када дендии турган — деп чогаалдардан кижи номчуур болгай.

Республика, кожуун чергелиг дарга-бошкалар, харын-даа суму, совхоз удуртукчулары чоннун калбак массаларының аразынче хаылап кирбейн турар. Чазак, чагырга-даа отчеттарын таныштырарда, хурал-суглаа кылырда-даа, ажылдап турар ол-ла кашсаанчыга, каш механизаторларга, специалистерге баар ол-ла. Ол дээрге ында бүгү чурттакчы чоннун эвээш хуузу-дур.

Колхоз, совхоз турда малмаган өспес-тир, ол малды эт-хөренгини чонга үлеп бээр-дир деп турар улус бар. Ол айтырыг цыка парын Үлежир дээрге мал-маган, эт-хөренгини банкыда хамык өрези дээш каш катып долаага салып каан-на болгай. Ийиде, үлешкен-да дижик, кижи бурузунге 1 бола, 3 хой шаа чедер бе. Үлежирде чамдык кижилерге сен багай ажылдап чораан сен, мал бербес бис дээр эвес, ажылдап турар. ажылдап чораан пенсионерлерге чедир шупту кижи үлүүн алыр болгай. Үште. колхоз, совхозтарның орнунга артар, оон уламчылакчылары оларның банкыда өрелерин база чүктеп алыр апаар, ынчан кээрде мал-маган, эт-хөренги оларга артар ужурлуг. Ындыг эвес турган болза чангыс дужаал, шиитпир-биле колхоз, совхозтарны дужурген, орнунга ассоциация, МЧАЭ, чүүн-даа тургусташ, эт-сывын солааш, өрешире чок чаазы-биле ажылдай-ла бергей. Шаанда хуу чорда эвээш чурттакчылыг Тыва чуртунга мал өзүп, оон саны хөй турган. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Ол үеде одар-белчиир бүдүн-бүрүн, экология кончуг эки, яны-бүрү мал аарыглары безин ховар турган.

Ынчан тывалар малды чүгле өйлүг өлүрүп чиир, колдуу кыштан чиирин күзүн мал семис турда белеткеп алыр турган, а чайын үргүлчү мал өлүрүп чивес. Кол-ла чүве күрүнеге кодан-коданы-биле мун-мун мал дужаавайн турган. Ынчан эът хереглээр хөй-ниити чемненилге черлери, школа, эмнелге, хоорай, суур чурттакчылары чок турган-дыр. Ол шагда тыва чон акша шоолуг хереглевес, оон-биле садып алыр бараан-даа чок турган, а амыдыралдың үндезини мал турган. Өгленген ажы-төлүнге-даа хөренги кылдыр мал үзүп бээр, аалдап келген төрелдерингедаа анай, хураган, молдурга, бызаа айтыр турган.

Ам кандыг-дыр, амыдырал чүгле акшадан тургустунар, чугаа чүгле акша-ла, акша. Коргунчуг чүве малдың үнези хүн келген тудум-на кудулап олурары, ылаңгыя амгы өртектер-биле ада-иезиниң назы иштинде өстүрүп, ма-лап келген малын амгы аныяк-өскен оларның коданын уламчылаар дивес, дүргенне акшага орнаар, садар. оон акшазы-биле коммерсантылаар, машина-балгат садар дээр,

Ниитинин-даа, хуу-даа өнчүнү бистер үнелеп билбес бис. Тывалар ССРЭ-ге каттышкан соонда барык-ла күрүне хандырылгазында ышкаш чораан. Шупту чүвени белен сөөртүп эккеп турган, идик-хепти-даа, ижер-чиирин-даа. Ынчангаш өнчү дугайында бодал чок турган. Оон чылдагааны-биле Тывага оода-ла амыдырал-дың эн чугула бүдүрүлгө черлерин тудуп албаан бис. Бин-Хемге бичежек ГЭС-тидаа туттуруп ап болур турган боор. Тока дарга үеэзинде. Улуг орус акызының политиказы-даа ындыг турган, биче нацияларга чүгле белен бараан эккеп бээр, оларга бүдүрүлгелер түтпас, чигэт баазазы кылдыр ажыглаар. Ам ол-дур: Россиядан экономиктиг хамаарылга хөлүн эрттир улуг. Бир эвес моон мурнунда колхоз, совхозтарның малын база күрүнеге мун-мунубиле дужаавайн турган болза, мал оттаар чер чок кылдыр өзе берген турар. Малды өстүрер — садар — өстүрер — көдээниң экономиказының бир үндезини ол.

Колхоз, совхозтарны эде организастаар-ла деп, ам дөрт чыл алгыржып турган, оларны хөлүн эрттир сандаралып алдывыс. Бир эвес көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин мынчаар сула салбайн, биеэги хевээр ажылдап турган болза, байдал моон үүгээр турар ийик. Маңаа мындыг чижекти көрээлиңер: айда 40-50 тонна сүт дужаар совхоз (ынчан ортумак совхозтарның деннели ол хире турган) амгы өртекбиле 65-75 мың, рубль акшаны ажыллап ап болур, шалынга-даа четчир. Ол чүгле сүт-түр, а өске продукцияларны мырынай алгы-кешке чедир болбаазыраткаш, садар-саарар ужурлуг бис.

Рыноктуң негеллези-даа ындыг. Хүнде чамдык 15 литр сүт саап турар совхозтар бар-дыр, таанда хуу кижи эвес. 15 хамаанчок хүнде 150 литр-даа сүт саап турар совхозтарның ажыы чок, 1500 литрден өрү болза ужур-тур. Совхозтар шалын албайн турар-ла дээр, мынчап турда акша кайын келирил. Акшалыг болур диизинзе, продукциялыг болур херек. Ам мал-даа чок, продукция-даа чок, акшадаа чок арткан бис. Оон чылдагааның рынок экономиказының девиинче чая каар-дыр бис.

Ийиде, рыноктун каржы хоойлуларының базыышкыннары бар. Сл чүл дээрге өртектер база катап өртектер-дир, үндүрүглер-дир. Ол шуут-ла кижилерни дөрт мөчүзүнден шарып алган, канчаар-даа сайгарылдырбас-тыр.

Дайын сөөлүнде үндүрүгбиле аңаа чурттап орган тыва чонну шуут хоозураткан чүве болгай. Чамдык улус сөөлгү малын үндүрүгге берипкеш, өглерин шарып каапкаш, уруг-дарын эдерткеш, кылаштажып чоруп турган. Ынчан чангыс инектиг кижиден 93 кг эът дужаар үндүүг турган. Мээн хөй ажы-төлүг кырган-ачамга ол үүле таварышканын сактып олур мен. Чайын чүве, эът үндүрүү төленер дээш кара костюмнерлиг, ак хөйленнерлиг даргалар хуннуг-не аалдар кезип турган. Ам канчаар, кырган чангыс инээнин будун кезер эвес, (ам көрүп чоруурумга инек буду 20-25 кг болур чорду), инээн дужаваган, үндүүгден артканынга 14 өшкүну алган. Та эр-кыс, та кыргананыяк өшкүлер кым билир, ак-ак өшкүлер чораан. Тыванын Чазаанын отчедунга хамаарыштыр бистин Президентивис Ш. Д. Соржак чүве чугаалааш «...ылаңгыя көдээ черлерге, продукцияның боду-биле үндүүг онаарынче кириринин дугайында айтырыгны көөр» дээрге үстүнде чүүлду сактып келдим. Дайын сөөлүнде улус ажыл-агыйын катап тургузар дээш облигациялар тарадып турган, ол мырыңай берге чүве. База-ла биеэги даргалар 2-3 болуп алган келир-ле, облигация алынар дээр. Көдээ чонда шалын-даа, пенсия-даа, пособие-даа, черле акша турар эвес, та канчап төлеп турган чүве, база-ла ийи-чангыс мал-ла садып турган боор.

Бир эвес сөөлүреди Тывага колхозтажыышкын эгелевээн чүве болза, шынаала чок аштап, бергедеп эгелээр турган. Чылдагааны — дайынга хоозураан өске чуртка каттышканы. Колхозтажыышкын эгелей бергенде хөй ажы-төлдүг ялыы кижилер эн илепкейлиг ажылдап, ажы-төлү идик-хептиг, тодуг-догаа чурттап эгелей берген чүве. Бай-шыдалдыг чораан улустуң ажы-төлү-ле боор, ам кээн колхозчу тараачыннарның эрткен оруунче дүкпүрүп, шын эвес деп алгыржып турарлары ол боор. Мен-не эрткен үемче дүкпүрбес мен, шынап-ла, эки чүүлдер кончуг хөй турган, а бо үени шыдажып эрте бээрге аныяк-өскенге оон-даа эки үе келип дээрзинге бүзүрээр мен.

Колхоз, совхозтарны эде организастаар деп чугаалажып-ла турар. Ол хирезинде кагдынган суурларны катап хөгжүдер чүве дээш, оларда база-ла колхоз, совхозтар тургузуп алдывыс. Кагдынган суурларны катап тургузары чөптүг херек, а орта өске хевирнин ажыл-агыйларын колхозтарга чиштирилгелиг кылдыр тургузуп алган болза эки турган. Чижээлээрге, шуут-ла, арат ажыл-агыйлары, оларның ассоциациялары дээн чижектиг. Ам ол черлерде тургустунган колхоз, совхозтарны шинээ кандыгыл, база-ла чээли, бажын ашкан өре, продукция чок. шалын албас. Чүгле хөй ажылдакчылардыг үлүртур аппарат тывылган. Маңаа мындыг чижекти киирикседим: 71 чылга чедир амгы Сүт-Хөл кожуунуң орнунга чангыс «Сүт-Хөл» совхозу турган, үлүртур аппарат чүгле чангыс совхозтуң штаты, 4 салбырга, 4 салбыр эргелекчилери турган. Ниити ал бажы анай-хураганы-биле 1-ги чартык чылдың төнчүзүнде, күрүнеге дужаавааңда 110 мун чедип турду, а январь 1-де шээр мал 72 мун, бода мал 8 мун, чылгы — 2 мун турган. Экономика талазы-биле бызыг туруштуг совхоз турду. Ам Сүт-Хөл кожуунуу, көдээ ажыл-агый эргелелдиг. Ында 6 ангы ажыл-агый бар. Биеэги Сүт-Хөл совхозтуң специалистери 6 катап көвүдээни ол. 6 директор бар. А ол 6 ажыл-агыйның малы чежел дээрге, 1995 чылдың январь 1-де шуптузун каларга 27 мун шээр мал, 2500 бода мал, 1100 чылгы бар, бо-ла-дыр. Оон ынай сан-чурагай, артык тайылбырның хөрээ чок деп бодап олур мен. Сүт-Хөл кожуунуң, оон 6 ажылагыйларының орнунга хөй малдыг чангыс «Сүт-Хөл» совхозу турган, ону чангыс директор Е. П. Соловьев азы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры А. К. Түрген-оол кончуг чииги-биле башкарып турганнар. Мен аныяк шаамда А. К. Түрген-оол-биле аңаа кады ажылдаар аас-кежиктиг болган мен.

Чамдык кижилериниң колхоз, совхозтар дүжеп, ам-на Тываның малы өзеп, эът-чем төктү-ле бээр дээрзинге бот дугайты чигзиннер мен. Ийе харын, сөөлгү чылдарда чайын, күзүн Кызыл хоорайга Сукпактан Көк-Тей чедир эт-ле, эът дээрин шын. Ол эът кайын кээп турарыл, араттар ындыг дүрген ынча малды өстүрүпкени ол бе? Чоп, арат-тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязының IV республика конференциязына, оон президентизи В. Д. Хемер-оолдун илеткелинде бо хүнде арат-тараачын ажыл-агыйларда 12 мун бода, 55 мун шээр мал, 3800 хаван бар дээн-дир. Ол болаа таптыг-ла шаандакы чангыс шыырак совхозтун малыдыр. Ол хире мал-биле ынча эътти канчап бүдүрүптерил? Ол эттиң 50-60 хире хуузу ниитинин ажыл-агыйларының малы боор. Ниити секторнун малы чылда-ла ортумаа-биле 100 мун башка кызырлып турар, оон кадында малдың төлү база-ла немежип турар болгай. Ол малдар кайнаар барып турарыл. Орнаттынып, солуттунуп, оорладып, саттынып турары ол-ла болгай.

Кижи бүрүзү өнчү ээзи болур деп чүве делегей практиказынга турбаан чүведир, турбас-даа боор. Ынчангаш кижи бүрүзү араттай бээр, шуптузу мал, чер ажылын сайзырадыр дээрзи кандыг-ла болду. Малчыннаары дээрге-ле үктүг, салгал дамчаан ажылчын кижилер боор чорду. Шаанда тыва кижи бүрүзүнге хөй мал турган деп бодап турар. Ол ындыг эвес. Сумунун бүгү өөрегелериниң 20-30 хуузу шыырак малдыг болур чораан, артканнары аска ой малдыг. Бо-ла бүгүнү чүге бижип олурар кижи боор деп болай бээр боор. Хөректин ужуру чүл дизе, 1995 чылдың январь 1-де ниитинин ажыл-агыйларында шээр мал 593 мун, бода мал 77 мун арткандыр. Каш-ла чылдар мурнунда 1 млн. чедип турган мал-дыр. Чылда-ла амгы ышкаш 100 мун башка кызырлыр чүве болза, төнериннге чедип 4 хире чыл арткандыр. 100 ажыг мун мал артып калза каш ай иштинде чок болур, кижи бүрүзү чылыгны ажыглап, ол-ла-дыр. Ол-ла-дыр, ол-ла-дыр. Оон ынай сан-чурагай, артык тайылбырның хөрээ чок деп бодап олур мен. Сүт-Хөл кожуунуң, оон 6 ажылагыйларының орнунга хөй малдыг чангыс «Сүт-Хөл» совхозу турган, ону чангыс директор Е. П. Соловьев азы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры А. К. Түрген-оол кончуг чииги-биле башкарып турганнар. Мен аныяк шаамда А. К. Түрген-оол-биле аңаа кады ажылдаар аас-кежиктиг болган мен.

Чамдык кижилериниң колхоз, совхозтар дүжеп, ам-на Тываның малы өзеп, эът-чем төктү-ле бээр дээрзинге бот дугайты чигзиннер мен. Ийе харын, сөөлгү чылдарда чайын, күзүн Кызыл хоорайга Сукпактан Көк-Тей чедир эт-ле, эът дээрин шын. Ол эът кайын кээп турарыл, араттар ындыг дүрген ынча малды өстүрүпкени ол бе? Чоп, арат-тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязының IV республика конференциязына, оон президентизи В. Д. Хемер-оолдун илеткелинде бо хүнде арат-тараачын ажыл-агыйларда 12 мун бода, 55 мун шээр мал, 3800 хаван бар дээн-дир. Ол болаа таптыг-ла шаандакы чангыс шыырак совхозтун малыдыр. Ол хире мал-биле ынча эътти канчап бүдүрүптерил? Ол эттиң 50-60 хире хуузу ниитинин ажыл-агыйларының малы боор. Ниити секторнун малы чылда-ла ортумаа-биле 100 мун башка кызырлып турар, оон кадында малдың төлү база-ла немежип турар болгай. Ол малдар кайнаар барып турарыл. Орнаттынып, солуттунуп, оорладып, саттынып турары ол-ла болгай.

Кижи бүрүзү өнчү ээзи болур деп чүве делегей практиказынга турбаан чүведир, турбас-даа боор. Ынчангаш кижи бүрүзү араттай бээр, шуптузу мал, чер ажылын сайзырадыр дээрзи кандыг-ла болду. Малчыннаары дээрге-ле үктүг, салгал дамчаан ажылчын кижилер боор чорду. Шаанда тыва кижи бүрүзүнге хөй мал турган деп бодап турар. Ол ындыг эвес. Сумунун бүгү өөрегелериниң 20-30 хуузу шыырак малдыг болур чораан, артканнары аска ой малдыг. Бо-ла бүгүнү чүге бижип олурар кижи боор деп болай бээр боор. Хөректин ужуру чүл дизе, 1995 чылдың январь 1-де ниитинин ажыл-агыйларында шээр мал 593 мун, бода мал 77 мун арткандыр. Каш-ла чылдар мурнунда 1 млн. чедип турган мал-дыр. Чылда-ла амгы ышкаш 100 мун башка кызырлыр чүве болза, төнериннге чедип 4 хире чыл арткандыр. 100 ажыг мун мал артып калза каш ай иштинде чок болур, кижи бүрүзү дүрген-не мурнай алырын бодаар-ла ыйнаан.

Ада-өгбелерден, чанчыл болуп келген тыва кижиниң хөренгизи болур малды херекке албайн, бо шилчилгелиг үеде төлүп алыр болза, сөөлүнде барып бергедей бербес бис бе. Таанда кайын ындыг байдалга келир чүве деп. Чазак бодап-ла тур ыйнаан. Каш чыл эртер, үе көргүзе бээр боор. Моон мурнунда көдээ ажыл-агыйга эгиттинмес частырыглар тургулаан болдур ийин. Ылаңгыя Тывага кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдир дээш хамык одар-белчиирни система чок чарын каапкан болгай, ол ышкаш Тывага чүгле чиңге-нарын дүктүг хөй өстүрер чүве дээш тыва хойларны чидирген бис. Ниитинин малы төнерге, эът рыногу үстүрге, Тывага Моолдун, Саян артының эъдп рынокту эжелей бербес-ле боор.

Мен бодаарымга, колхоз, совхозтар эде-хере тыртынарда, бир дугаарында кижилерден эгелээр болза эки. Бир дугаарында араттаар күзелдиг кижилерге алза чогуур үлүүн, чер дээн чижектиг, дораан бергеш, оларга ажык орукту бээр. Колхоз, совхозка чүгле ажылда хаара туттунган болгаш ажылдаар күзелдиг кижилерни арттырар, ажылчыннар эвээш болган тудум, ажылдаары-да белен, алыр ажык-даа хөй болур. Херек апарза, сезон үеэзинде тур ажылчыннарны хүлээп алгай. Арткан кижилер биеэги хевээр ажылдаар. чүгле хөй продукция бүдүрер, болбаазырадыр. садып сайгарар. Тараадын чиг далганга, крупа, макарон аймаанга, чигир болгаш өске-даа продуктуларга орнаан, ажылчыннарга четчир кылдыр үлеп бээр, соктап чиир тарааны базаа бээр. Бо-ла бүгүнү шалынындан тыртып алыр-ла болгай. Ай санында ап турар акша дөмейле чок болур, араттаргадаа дөмей-ле ындыг. Дөмейле үе-үелеп бөлүк продукция саткаш, акшазын шалынга алыр апаар. Шаанда хуу чорда бир өреге 5-6 барба тараа-биле чылды ажар чораан, а ам херек болза, совхоз ажылчыннарынга 5-6-даа тонна тарааны берип болгай.

Оон аңгыда бир кол чүүл: өреге бүрүзү ыяап-ла хуузунда малдыг, ,ородтуг болуру. Сүт, саржаг, эът, картошка боттун болур. Артыкшылдыг продукцияны, малды акшага садып алыр. Амгы үеде база мынчаар чурттап болур. Ол чүгле ажыл-агыйларның үлүртукчуларындан хамааржыр чүүл-дүр. Ажыл-агыйларның үлүртүкчулары боттарының пенсионерлерин кыдыынга арттырып каап болбаза эки. Оода соктап чиир тараазын халас бээри чугула. Чамдык үлүртүкчүлер 30-40 чыл хой кадарган. 60 ажыг харлыында пенсионер кижи күш-шылалы төнгеш, ажылдавайн баарга, оларга суурга бажын бээр хамаанчок, совхоз малчыннарының чаанныга олурарга безин аартыктаар, малын халас суг ишкен, сиген-саваң чиген дээр. Херек кырында бо кижилер күш-ажылы-биле колхоз, совхоз тудуп чораннар болгай. Ажыл-агыйларны аренда көрээн-биле ажылдадып кирери бо үеде база бергедээн. Чүге дизе аренда-биле ажылдаарының кол утказы санажылга өөтүүле болгай. Амгы үеде бүгүүле чүүлдериниң өртээ улгатканда, бүдүрер продукцияның бот-үнези дендии улуг болур. Арендатор, чижээлээрге, 1 литр сүттү бүдүреринге 1700—2000 рубль чарыгдааш, ол-ла сүттү совхозка 1500 акшага садар болза, ажылдаан херээ чок. Арендаторлар ангы-ангы кооперативтерге үстүп алгаш, банкыга агар саннарын ажыдып алыр болза, продукцияның өртээ мындыг турда дөмей-ле ылгал турбас. А совхозка оон дора-ла болгай, кыыр-чаар материалдарны, артык кезектер, хөмүр, энергия дээш шуптузуп ол садып алыр болгай. Мынчап кээрде аренда-биле ажылдаарының өске талазын көрүп көрзе. Чижээлээрге: арендатор совхозка 300 хойдан 300 хураган өстүрүп берген болза, ол оон 30-40-ин-даа алыр кылдыр. 40 чаш бызааны 6 ай чедир өстүрүп бээрге 3-4 бызааны, 120 инекти 3 кадарчы бүдүн чылда онча-менди кадарарга кижи бүрүзүнге бир-бир инек бээр дээн ышкаш. Саанчыларга база-ла ынча саржагны бээр дээн хевирлиг. Хову улузунга. Бригадада доктаамал ажылдап турар механизаторларга чер үлүүн бээр, ол черлерингe совхозтуң техниказын ажыглаарын чөпшээрээр дээн ышкаш чүүлдерни кылып болгай.

Арат-тараачын ажыл-агыйларга, ылаңгыя чер ажылы кылып эгелээр кижилерге кончуг берге чүве машина-техника чогу. Оларның өртээ хемчээл чок өскен.

Көжелдей МОНГУШ.

ТӨРЭЭН ЧҮРТТАН ЫРАККА

(Эгези № 106 «Шында»)

Орай күзүн төрээн черниң арыг ағаары, каракка тааланчыг арга-даштары сагыш-сеткилди өөртүр болган. Бедик черден харап ораргa чүгле карак чажы кээр болган. Төрээн чер дег эргим чүве дириг кижиге кажан-даа турбас дээрзин Мартаажык бодап орган. Мунуп чораан аъдының бирээзин чажыт черге арттырып кааш, Мартаажык каш катап хайгыыл кылып, аалдарны дүне тегергилээн. Кайы-даа аъды өөредип чанчыктырып каан болгаш ээзи келбээн шаанда шимээн үндүрбес, бош туруп турган. Херек апарза, кончуг шалыкын оттай шаап алыр. Суглуун ужулгаш, мунгаш-тын-биле узун тынын эзерге баглай тыртып каар турган. Ону өске кижи мунуптар арга турбас. Тускай өөредип каан аттар чүгле ээзиниң айтыышкынын дыннаар. Мартаажыктың кады төрээн чаңгыс акызы Чагды дүнмазы Мартаажыктың соондан чедип келген болган. Ол дүнмазы дуюкаа чедип келгенинге аажок өөрээн. Чугаа даңны атсы болган. Олар ийнин кым-даа көрүп шыдавас турган. Сөөлгү катап чарлып чоруурда Чагды чугаалаан:

— Мен ам кымдан-даа кортпас мен, оол. Мени чеже катап шиидер боор. Ам чөгел төнген. Бо чазак сээн ужуп меңээ өөделиг чүве көргүспеди. Шуптузун чүктеп эрттирдим. Эки чурттап чоруурун меңээ белек ол-дур. Оон өске меңээ чүүн-даа херээ чок. Алдын-мөнгүн-даа, акша-төгерик-даа ында калыр чүведир оң. Тыванын байдалы өскерилген. Аңаа силер ышкаш улус кажан-даа хостуг чурттап шыдавас. Шаг-төре ынчаар өскерлиг келгени ол-дур. Ам Чыргакыда чүгүрүк аттар-даа чок, шыырак лама, хамнар-даа чок. Шуптузун өргүпкен. Мал-маганныг кижилериниң колдуун шиидип каапкан. Байлар чурттап турган черлерде ам чүгле чашпан үүнүп келгени ол-дур. Чылгы оттап чораан ховулар ам ээн калганы ол-дур, дүнмам. Колхоз деп чүвениң малыйың бажын чүгле дарга-бошкалар билир. Оон эдин бистер ышкаш кижилер чивес, кежин кетпес болганы ол-дур. Тока дарга деп кижиҥер орда чүүдаа бүтпес. Силерниң ол Барыңмаа чаңгыңар шынын чугаалааны ол-дур. Тываның бажыңга Тыыкы орда силер маңаа чурттап шыдавас силер. Силер ышкаш улусту туткаш ыткылаштыр боолап кааптарлар... Кара-кыска чугаалап каар дээн үүвен бар болза, мен дыннадыптайн. Ол үргда дыргак каразы хире-даа буруу чок. Хөөкүй ам-даа кара чаасканн чурттап чор ышкажыл. Ынчан сени бүзээлей бээрде оон кандыг-даа буруузу чок турган болдур ийин. Че харын, оон-даа ам сенээ херээ чок болганы ол-дур. Чаңгыс оглуңну көрүп ал. Дөө черде база аас-кежиктиг болган-дыр сен. Меңээ бо бергениң кушкаш бажы ышкаш алдынның херээ чок, оол. Ону чүүү кылыр мен. Ол дээш база катап 25 чыл орар эвес мен. Биеэде сээн берген кыдат даңзанны безин кижи четпес черде чажырып каан мен. Алдын-мөнгүн бо шагда кижи бажы чиир.

Мартаажык акызынга чөптеп чугаалаан:

— Чүвени канчап билир сен, акым. Бичин алдын-мөнгүн ажы-төлүнге-даа кажан-бир шагда херек апаар. Мээң ужум түрөп чорааның кончуг болгай. Мээң дугайымда тураскаал болгай аан. Ам ап көр, акым.

Дүнмазының берген шуткуп каан алдынны хойлап ап тура Чагдының карактарының чаштары сыстып келген. Ол карактарының чаштарын оң холунуң адыштары-биле чодуп тура чугаалаан:

— Бистиң ачаавыс Эрелчээн чейзеннин сарала аскырлыг чыраа аъттарлыг чылгызындан мал төнгени ол-дур. Мен баштай шииттиреримде шуптузун хавырып алган болгай. Ам ол малдарның үре-садыызындан чаңгыс ала бе арткаңы ол-дур. Эрткен чылгы чаңгыс кулунчаан бөрү чип кагды. Ам боос бе чүве. Эр кулун төрүпсе аскыр кылып алгаш, Калинин аттыг колхозтуң чылгызынга бүдүү кадыптар мен. Мээң эвес-даа болза, колхозка үре-садыызы чораай аан.

Мартаажык акызын кээргеп чугаалаан:

— Оңу чоор сен, оол. Херек апарза, мээң чурттап турар черимден бодумнуң чылгымдан сенээ малды кызыгаар эрттирип эккеп бээр мен.

Чагды кызыгаар чокка удурланган. Кижи чурту кидирээштиг, кижи малы химирелдиг. Болувустуң ада-өгбевистиң малы эвес, ону чоор сен. Ынчап черле тениве, дүнмам.

Мартаажык акызының чугаазын чөпсүнген.

Чагды аңаа база катап чаныын берген:

— Күжүр дүнмам, Мартаа. Ам моон соңгаар бээр келбе. Кижи холунче кире бээр сен. Ол таарышкан черинге амырменди чурттап чор. Бурган сени хайгаарап чоруур болзун. Бай чуртувустуң ээлери сени камгалап чоруур ыйнаан. Мен-даа канчаар, арган-дорган колхоз аъды мунуп, аштап өлбестин аргазыбиле өс эдип чоруур мен ыйнаан. Ам моон соңгаар бээр черле ис баспа. Кара сагыштыг чүвелерниң чемижи боор сен. Бир-тээ, амыдырал бисти ол хире кызаан болганда, бээр сагыш салган херек чок. Ынанганың бажын ыт чизин, ыңгыржааң бажын өрт чизин деп ашактар чугаалажыр ышкажыгай.

— Сээң чагыың чөптүг деп чүвени билип ор мен акым. Хар-назының дөгүп келгендир. Чүвени канчап билир. Чырык чер кырынга эң сөөлгү катап ужуражып турарывыс чадавас. Улуг Чыргакыны, Мажалыктың ногаан ышкын моон соңгаар көрбейн баарым чадавас. Чүге дээрге бээр кээри амыр эвес болгай. Төрээн чурт кажан-даа кижи сагыжындан үнмес чүве чорду. Ам харып чүве оожургаан ышкажыл. Кайы хамаанчок кижилер карааңга көзүлбес болза, мени сүргеп чүве эскертинмейн-дир. Чүү-даа болза сен кандыг-бир арга-биле Кара-кыска дыңнат. Мен манап олурар мен. Оглумну чаңгыс катап көрүп алыйн...

Чагды эзир хаайы дег ытпак думчуун чоон кара салаалары-биле суйбааш, улуг ала карактарын кударанчыг кылдыр дүнмазынче көрген. Чагдының карактары шаг чок болгаш шоозу өлере бергенин дүнмазы эскерген. Кара-бажыңга үр чылларда хилинчектенип, аштап-суксап, эрээ көрүп чораан болгаш элекке кырып калганы ол-дур ийин деп Мартаажык акызын иштинде кээргеп олурган...

— Мен Кара-кыска дуюкаа дамчыдып көрейн. Сен чугаалап каан черимге дүн ортузунда манап олурар сен — дээш, Чагды тал иштинде аъдын мунуп алгаш ажыт киир чортуп чоруй барган.

Белдир арыынга күскү айдың дүне дугурушкан черинге Кара-кыс чедип келген. Кара-кыс Мартаажыкты көрүп кааш, кезек када моорай бер часкан. Дыка үр ыт чок турган. Ынча чылдар иштинде оон сагыш-сеткилинге чыылган бодалдарның чаңгызындаа чугаалаар сөс тыппайн турган. Мартаажык дезип чоруткандан бээр чээрби хире чыл эрткенде база катап көрүп келгени ол болган. Удурдедир көржүп алгаш үр-ле турганнар.

38 хар чеде берзе-даа Кара-кыстың дурт-сыны, арыншырайы ам-даа аныяксыг көзүлген.

Мартаажык Кара-кыстың холдарын тудуп алгаш, оон чиңге салааларын суйбап турган:

— Сени ынча чылдар иштинде хилинчектеп каан дээш меңээ хорадаар сен бе, Кара?

— Канчаар хорадаар мен. Салым-чолдуң ындыг болганын. Сээң маңаа чурттаар арган чок болганда мен чаасканн оглум-биле артын калганым ол-дур. Меңээ сенден өске кымның-даа херээ чок деп шагда-ла чугаалаан ышкажык мен. Ам ол-дур, бүгү чүве аас-кежик чок кылдыр дооступ калган. Сен салым-чолдуң аайы-биле өске черже дезип чоруй барган. Чүгле харын сээң дириг чоруурун дээш бурганга тейлеп чор мен. Ам бодап көөрүмге, сен харын меңээ көөрде аас-кежиктиг болган-дыр сен. Ында кадай-хаванныг, ажы-төлдүг. Мен чаңгыс оглум-биле кара чаасканн, кургап калган ыяш ышкаш элеңейнип чоруурум ол-дур. Чок, сенээ хорадавас мен. Чугаалаар сөстер-даа тыппас мен. Чаңгыс-ла үүлдү сөглеп каайн: сенээ кажан-даа өскерилбейн хевээр арткан мен. Чаңгыс-даа катап эр кижи-биле чугаа кылбаан мен. Ам харын чаңгыс оглум, сээң оглуң Сүге-Маадыр колхоз молдургазы кадарын чор ышкажыл. Эрткен чылын чаа өглепип алды. Бир харлыг ооолдуг. Мээн сагыжым чылдып бээр чаңгыс өөрүшкүм ол-дур.

(Уланчылыг).

ЭРТЕМ ДЫЛЫ БООП ШЫДААР БЕ?

Мындыг айтырыгны 1989 чылдың күскээр Кызылга эрткен тыва дыл конференциязынга салырымга, кымдаа огулуг харыы бербээн. Че, ол-даа канчаар дээш, Хову-Аксының кежээки школазының 9, 10, 11, 12 класстарга тыва дыл, тыва чогаал башкылап, демги-ле чөгел болган айтырыымның харыызын база катап дилеп эгеледим. Чүге дизе, тыва дыл күрүне дылы болу берген, езулуг демократияның чылдары эглип келгензиг-дир. «Тыва дыл эртем дылы боп шыдаар бе? Шынап-ла, тыва дылга эртем ажылы бижип болур бе?» дээн чергелиг айтырыглар 1001 четкен дизе, хөөредиг болбас.

Бо чайын тыва бижиктиң тывылганындан бээр 65 чыл оюн байырлаар деп республиканың радиозуунан дыңнадым. Тыва дылда чечен чогаалдарны бижээн, бижип-даа чоруур. Ынчангаш тыва дыл чогаал дылы болган деп дидими-биле чугаалап болур. Тыва дыл кырынга кандыг-бир эртем ажылы бижээш, эртем чадазы, эртем ады чедип алган кижи бар бе? Тывызыктыр-ла.

Кызыл хоорайда төөгү эртеминиң кандидады шыырак кижиден айтырарымга, «тыва дылга эртем ажылын бижиирге, ону кымдаа тоовас» деп ажыы-биле чугаалаан чүве. Ынчаарга амгы чылдарның деңнелинден алгаш деңзигүүрлеп, ханы боданырга тыва дылга эртем ажылын бижээш, бети-ле дизе, эртем кандидады хире эртем чадазы атты, азы доцент хире эртем адын ап болурунуң аргазы бар. Маңаа кым харыы бээрил?

Тыва дылга эртем ажылын үүнүн-даа мурнунда ук дылдың бодунга арыг хамааржыр эртем ажылдары туруп болурун билип олур мен. Бо хүн бисте кандыгдыр. Тыва дылдың дугайында эртем шинчилелдери доозазы орус дылда. Чиге чугаалаарга, орустап билбес тыва чонга эртемниң бо ачылыг байлаа бараан болбаан деп дорт чугаалаар херек. Тодаргай чижек.

Улуг-Хемниң Даштыг-Хову чайлагга, 1978 чылда малчын аалга автолавка келген. Хээлиг тыва аяктарны ном-биле кады саткаш барган. Мээң кат-ием, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, сураглыг Моторкадай аяктары-биле кады элээн каш номнар эккелген. Оон бирээзи «Тувинский язык и литература в после октябрьский период» деп Кызылга 1977 чылда парлаан ном. Шөлээлеп чораан, хостуг арат кижи ону номчуп пат болдум. Номнуң тиражы үүгле — 700. Ховар номнарның бирээзи. Номнуң 14 авторларының 12-зи тывалар, үүгле 2-зи тыва эвес. Ам канчаар, малчыннарга номну тывалап чугаалап берип турдум. Аажок сонуургаар, «тыва дылга бижээн болуругай» дижир.

Түңнелинде чугаалаарым болза, тыва дыл кырынга бижээн эртем-шинчилелдерни чогуур деңнелге үнелеп, парлап деткиир үези келген.

Оюн КОРОДА.

Хову-Аксының кежээки школазының тыва дыл башкызы.

Турисчи кокпа-биле

НОГААН ШЫККА

Каа-Хемниң паром чоогунда калбак ногаан шыкка он бир командалар рапорттажып, чыскаалып, кады маргыжып, аңаа экологтуг турисчи оруктарны эртип турганын көрдүвүс. Үш хүннүң маргылдааларынга бирги черни Баян-Колдуг аныяк экологтары алгаш, кубок болгаш 800 мун рубль-биле шаңнаттылар.

Ол турисчи экологтуг походтуң киржикчилериниң иигги черни Өвүр кожуунда Хандагайты ортумак школазының аныяк экологтары ап үнүп. Үшкү черни Эрзинде Сыллыс ортумак школазының экологтары алган. Түңнелди үндүрүп, байыр чедирген үеде Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар иамының сайыды Дандар-оол Хайынгырбаевич Ооржак чеднишкиннерни күзеп, шаңналдарны тысын берди. Келир чылдың следун Тандының Чагытайга эрттирерин дугуруштулар. Ол кожуундан бо слетка чаңгыс-даа команда келбээн. Бии-Хемден база сураг. Каа-Хемниң экологтары хемни кежип шыдаваан деп чугаа дыңналды. Бо слетка бир дугаарында Тожунуң Азас, Эрзиниң Сылдыс школаларының экологтары чедип кээн киришкенин маңаа мактап турдулар.

Тываның Өредилге яамызының удуртур ажылдакчыларындан маңаа кым-даа келбээнин башкылар чугаалап турду. Чамдык командалар маңаа келириниң акша-көпеен-даа албаан деп турдулар. Ону база Өредилге яамызы харыылаар дээр чорду.

Бо турисчи слетту колдуунда туризм төвүнүң ажылдакчылары башкарган. Тываның Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдустуң курлавырларын камгалаар яамының оралакчы сайыды Олег Сергеевич Доржу база хүннүнде кээп, дузалажып турган. Ол туристерниң командаларынга барып, оларның-биле чугаалажып, ажылда чедер, четпестерни билип ап, экологчу арга-сүмелерни кадып турган.

Эрткен чылда болган аныяк экологтарның турисчи следунуң киржикчилери-биле ол ужурашкан. Ак-Даш ортумак школазының башкылары экологтуг кижизидилгени, өредилгени программа барымдаалап башкарын турар. Олар Алдан-Маадырның Кара-Дагларга, оон өөрүлээш, Манчүрекке безин чедип, Алдан-Маадырларның эрги турлагларын барын көрүп, ол тураскаалдыг черлериниң бижилгелерин кылганнар, альбомнарны тургусканнар.

База бир опзагай чурумалдыг, тураскаалдыг чер Сүт-Хөлдүң кыдыгларынга четкеннер. Оон өске-даа командаларның демдеглелдеринде экологчу солун чүүлдер кайы хөй болду.

Экологчу команда бүрүү бойдус камгалалының дугайында альбомнарны, ханасолуннарны, солун чүүлдерлиг демдеглелдерни эккелген. Чаа-Хол ортумак школазының, Хандагайтының дээш, оон-даа өске школаларның өөреникчилери башкыларының удуртулгазы-биле экология темаларынга бичии хемчээлдиг эртем ажылдарын бижип, бойдус камгалалынга хамаарышкан сайгарылгаларны кылып турар апарганы база демдегленчигдир.

Чуруктарда: республиканың аныяк экологтарының үшкү турисчи следунуң үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ОРТУЛУККА КАТКЫ-ХӨГ

Башкызы-биле болгаш эге школа-биле чарлыышкынның азы үделгенин байырлалы Кызылдың № 8 ортумак школаның (директору Л. М. Волгина) 4 «г» класының өөреникчилери ада-иелери-биле чоокта чаа эрттирген. Класстың башкызы Лимма Доржуевна Ховалыг 33 чыл иштинде башкылаан болгаш, аргадуржулгазы байлак. Ол өөреникчилерин бирги класстан тура, дөрт чыл дургузунда башкылап келгеш, ам эге школаны доостуруп, оларны 5-ки классче үдеп, эртем-билигниң бединче ак орукту болгаш чеднишкиннерни күзевишаан, чарлыышкынның байырлалын ада-иелер-биле бир денге өөрүшкү-хөглүг эрттирген. Бо дөртку классты (эге школаны) доозуп турарлар 22 кижи. Олар дараазында классче шупту чеднишкинниг шилчээн. Ынчангаш башкызының-даа, өөреникчилернин-даа, ада-иелернин-даа өөрүшкү-маннайлыг хөглээннери ол.

Байырлалга өөреникчилер ада-иелери-биле айыткан шагында серии, арыг чаагай агаарлыг ортулукка чыглып келгеннер. Ынчан аас-кежик боп, чылыг, аяс каан хүн болган. Ада-иелер-даа, оларның уруг-дарыы арыг-силиг, шевергин, каас-чараш кеттинген; арын-шырайын-даа өөрүшкү, хүлүмзүрүг долган. Олар-биле кижи хөглеп-ле, чугаалажып-ла туруксаазы кээр!..

Класс башкызы өөреникчилерин чыскаапкаш, кым канчаар өөренгенин дыңнатпышаан, угулзалап каастап турган чараш кызыл үжүктер-биле парлап каан ийи калбак дептержигеш-шынзылганы (иштинде эртемнер аайы-биле демдектер салдынган) чаңгыстап адап турган тывыскан. Дараазында классче шилчээн 22 өөреникчиге ол чараш дептержигешти хөйнити ажылынга эң идепкейлиг ада-иелериниң бирээзи, республика типографиязының эки ажылчыны Чечек Донгаковна Ооржак парлап эккелген. Оон дашты хээлеп каастааш, чараш кызыл үжүктер-биле мынчаар парлап каан: «Эге школа доскан дугайында шынзылга. № 8 школа. Кызыл — 1995». А оон иштинде шүлүк аянныг чагыг-сургаалдыг, ханы ужуруткалыг:

Эге школа доозарында
Эргим ынак башкыларын,
Эргелеткен ада-иең
Эки чагыын утпайн чору.

Шүшпең болба, чалгаа
чорба,
Шүүлгеннерден үреккир
чор.
Эштериңден чыда калба,
Эртем-номга өөренип чор.

Бергелерге торулбайн,
Белен чүве бодавайн,
Билиг чедип, угаан кирип,
Бисти өөртүп чурттап чору!
Кан-кадык, омак-хөглүг,
аас-кежиктиг бол!

Көрүңер даан, бо одуругларны номчааш, канчаардаа бодааргa, эки чаагай, буянныг, чымчак-чылыг сеткил сиңген. 22 кижинин ийизи 4-кү классты тергиин эки, а чедизи 4-5 демдектерлиг дооскан. Тергиин эки (5) демдектерлиг өөренгеннер: Алдынай Самдан, Лена Хертек, а 4-5 демдектерлиг: Алла Адыяа, Чечена Кара-Сал, Салбак Монгуш, Эдик Мамышбеков, Саяна Монгуш, Айдын Ооржак, Дима Чамыян.

Топтуг-томаанныг, мөзүбүдүштүг болуп, эки өөренип, эртем-билиг чедип алырынга чүүгле башкыларның эвес, а ада-иелернин киирер үлүг-хуузу база улуг болгаш олар школа коллективи-биле бир демниг ажылдаар болза, өөредилге-кижизидилгенин түңнели черле багай эвес болурун практика көргүзүп турар. Бо доозуп турар 4 «г» класстың өөреникчилериниң ада-иелеринден башкының ажылынга болгаш школаның хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кижилер эвээш эвес. Оларның чижээнге Чечек Ооржакты, Юлия Монгушту, Николай Самданны, Алдын-оол Хомушкуну, Ирина Ондарны, Николай Чигжитти, Зоя Хомушкуну болгаш өске-даа ада-иелерни хамаарыштырып болур.

Лима Доржуевнаның кыска дыңнадыг-медээзиниң соонда, башкызының дугайында чылыг-чымчак сөстерни өөреникчилер-даа, ада-иелер-даа чугаалап турганнар. Өөреникчилериниң «чарлып» турар башкызы Лимма Доржуевна Ховалыгга хрусталь саваларны ада-иелер белек кылдыр тудускан.

Оон соонда уруглар боттарының белеткээн концертин ада-иелерге бараалгаткан. Оларның оюн-баштак кожамык ырлары, ада-иелернин сөзү каттырынчыг, хөктүг ышкаш сагындырар тывызыктары көрүкчү-дыңнакчыларның катыыткизин хенаиг ортулукка диңмиттиг кылдыр чангыландырып турган. Эмин эртпер каткызы улус мырыңай чер дырбап чыдав болду.

Ортулукка концертчигеш, оюн-тоглаа болгаш каткы-хөгнүң соонда, өөреникчилер-даа, ада-иелер-даа катай хаара семис эът, чигир-чимис, боова-боорзак чип, сүттүг шайлап, амданныг чаагай аъш-чем чооглааны-биле найыр-дой доозулган. Ада-иелер, ажытөлдер-даа, эртем-билигнин узун делгем оруунче караан чыыдып, холундан чедип киирип каан хүндүлүг башкызы-биле сагыш-сеткилдери чиик-сергек байырлажып чаныр тараанар.

Экер-оол КЕЧИЛ ООЛ.

Кызыл хоорай.

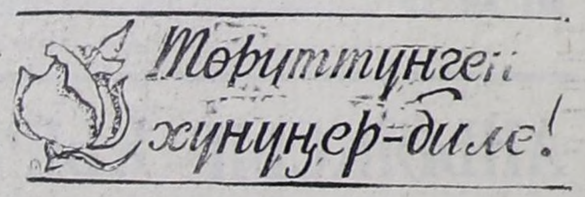

Бистиң улуг акывыс. **Александр Сапыянович САТ** июнь 9-та 40 харлаар. Ол кылган ижин эчизинге чедирер, биче сеткилдиг, кончуг экиргек, буянныг кижи. Үр чылдар дургузунда Чадааананың КМК-га инженерлеп, үлетпүр комбинадының ажылын бут кырынга тургузуп, директор боп ажылдап чораан. Амгы үеде кадыының байдалы-биле ажылдаавын турар болгаш уругларының келир үези дээш сагыш човаап, өг-бүлезиниң бүзүрелдиг дузалакчызы, чөленгиижи боп чоруур.

Эрес, кежээ, кызымаккай тура-соруктуг акывыска чалбыыштыг изиг байырны чедирип, өөрүшкү-маннайлыг болурун, бүгү-ле күзелдери боттаны бээрин күзедивис.

Авазы, угбазы, дуңмалары Коля, Экер-оол, Алдынкыс, Алдын-оол, күдээзи Александр.

Хүндүткелдиң чылыг сөстерин солун дамчыштыр мээң тыным алган республика эмнелгезинин нейрохирургия салбырының эмчилеринге, эмнелгеге бергедеп аарып турумда мени ажаап, сагыш човаап турган Кызылдын № 2 поликлиниказының эмчизи Мария Чанчы-Хөөевна Ооржакка база ол поликлиниканың эмчилеринге, Кызыл-Мажалыктың аптеказында фармацевт угбам Светлана Чимитовна Чылбак-оолга, Барыын-Хемчик кожуунунуң төп эмнелгезинде невропатолог эмчи Валентина Орус-ооловна Салчакка, ол эмнелгениң ниити аарыглар эмнээр салбырының эмчилеринге, суурумнуң эмчилеринге черге чедир мөгейбишаан, эмчилер хүнүн таварыштыр байыр чедирип, оларның берге болгаш буянныг ажыл-ижинге чедишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедим.

Хүндүткел-биле Дамбый-оол Кара-кыс.
Мөңгүн-Тайга кожуунунуң Кызыл-Хая суурундан.

Чарлалдар бюрозу

ДЫҢНАДЫГ

Бот-догуннаан Тываның Улусчу намының политиктиг чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы 1995 чылдың июнь 17-де Кызылга эртенгиниң 10 шакта Парлалга бажыңынга болур.

Хүн айтырыында Россияда болгаш Тыва Республикада социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдал дугайында сайгарылга. Хуралга РФ-тин Күрүне Думазында ТР-ден депутат К. Д. Аракчаа киржир.

БТУН кежигүннерин болгаш намның деткикчилерин чалады.

БТУН-нуң политкүүскому.

Хүндүлүг чонум! **Альбина Сивом-ооловна ПОРТЫЙ-ООЛДУҢ** адынга тывыскан дараазында документилерни: паспорт № 669015, аттестат № 66885, диплом № 66111 тып алган кижилерни паспортта киир бижидилге адрезинче дыңнадырын улуу-биле диледим.

1987 чылда «Тываавтотранс» өөредилге комбинадының Алексей Кошкар-оолович **МОНГУШТУН** адынга тывыскан № 675937 дугаарлыг чолаачы шынзылгазы читкен. Документини тып алган кижини шаннал манап турар болгаш дараазында адреске эккеп бээрин диледивис: **Кызыл, Лопсанчап кудумчузу, 44, 166-гы квартира.**

«ТЫВА РЕСПУБЛИКА» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫКСААННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Тыва Республика» солуннуң 1995 чылдың ийиги чартыында чагыдылгазы уламчылап турар. Ол 7 айдан эгелээш улуг формат-биле неделя санында 3 катап үнүп эгелээр!

30 мун рубль-биле «Тыва Республика» солунну чагыдып алгаш, ону неделяда үш катап алыры дээрге, аас-кежик-тир. Бодан, номчукчу!

Телепрограмманы, кинорепертуарларны база парлаар.

СУПЕР-ОЮН — СУПЕР-ШАҢНАЛ!

«Тыва Республика» солуннуң редакциязы 1995 чылдың 2-ги чартыында ук солунну чагыдып алган улустарның аразынга СУПЕР-ШАННАЛДЫГ оюнну чарлаан. Бир эвес аас-кежиктиг номер силерге таваржы берзе, 1 миллион рубльди ап үнер силер. Бо оюннуң чурумун сөөлгү «Тыва Республика» солуннарда парлаан.

КҮЗЕЛИҢЕР БҮДЕР БОЛЗУН!

Улусчу медицинаның төвү июнь 19-тан эгелеп мага-боттуң дурт-сынын узадып ап болур социал-психологтуг тренинг кичээлдерин эрттирип эгелээр. **Күзелдиг кижилерни дараазында адресте манап турар: Кызыл хоорай, Комсомольская, 37, № 1 азы № 7 дугаарлыг кабинеттерге баар.** Телефон: 2-43-72.

ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮ ЧАЛАП ТУР

Кызыл хоорайда Көдээ ажыл-агыйның кадрларының билиин бедидер төвү июнь 13-тен эгелеп бичии чергениң мал эмчилериниң белеткел курстары ажылдап эгелээрин дыңнадып тур. Өөренир хуусаазы 1 ай 15 хонук. Өөренгениниң төлевири 150000 рубль. Ажыл чок аныяктарны шынзыдылга ёзугаар хүлээп ап турар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Московская кудумчузу, 2, телефон 3-26-18.

АУКЦИОНГА КИРЖИҢЕР

Улуг-Хем кожуунунуң муниципалитет өнчү комитеди 1995 чылдың июнь 22-де Шагаан-Арыг хоорайда үлетпүр тудуг девискээринде турар 20 автомашина кирер гаражты садары-биле аукцион эрттирерин чарлап тур.

Объектиниң эге өртээ 12000000 рубль.

Чагыгларны июнь 21-ге чедир дараазында адресте хүлээп ап турар: **Шагаан-Арыг хоорай, кожуун чагыргазының бажыңы, 207 кабинет.**

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Франкенштейн дугайында тоолчургу чугаа» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда. Видеозалга: «Призрачное счастье» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Багдадта ынакшыл» (Ирак) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сээн-биле кады бит» 14.00, 17.30 шактарда.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100 Индек. 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘӘДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: нинтилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93, чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94, бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагыыдазынга контроль болгаш бүрүткеттинген Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 15946. Индекс 54240. Чагыг № 35—374.